

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LVIII. ÉVFOLYAM, 2016. 2. SZÁM

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN (felelős szerkesztő)

FÓNAGY ZOLTÁN, OBORNI TERÉZ, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája: tortenelmiszemle@btk.mta.hu

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Fodor Pál–Varga Szabolcs: Zrínyi Miklós és Szulejmán halála 181
- Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja 203

MŰHELY

- Szöcs Tibor: Kinek az embere? Az alországbíró és az országbíró viszonya a 13. század második felében 245
- Lakatos Bálint: Dózsa György, Jean Hannart és a „ceglédi kiáltvány”. Három újabb forrás az 1514. évi parasztháború eseménytörténetéhez 277
- Bodnár Krisztián: „...ki fog felelet terhével tartozni, a Tekintetes Úr kétség kívül tudni méltóztatik”. Kossuth Lajos és a sátorlajújhelyi kolerabizottság tagjainak kollektív lemondása 1831-ben 303

DOKUMENTUMOK

- Kecskés D. Gusztáv: Bizalmas helyzetjelentés a gyengülő ellenfélről: NATO-szakértők az átalakuló szovjet blokkról (1989. november) 315

VITA

- Kármán Gábor: Pax és pacificatio. Kísérlet egy fogalmi tisztázásra a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség viszonyának megértése érdekében 341

Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja*

„A szülői házból Széchenyi- és Deák-kultusz, sőt Tisza Kálmán és Tisza István eleven tiszteletével, szellemi tarisznyájával indultam Kolozsvárra, az egyetemre” – olvashatjuk Bajcsy-Zsilinszky Endre¹ Szekfű Gyulához intézett 1942-es vitairatában, ahol a két évvel később Sopronkőhidán kivégzett politikus kifejti: „a szülői ház szellemében valahogy összeolvadt Széchenyi, Deák és a Tiszák tisztelete a Kossuth neve varázsával.”² Ezzel szemben 1920-ban – egy kevésbé ismert írásában – merőben más ideológiai csomagot tartott fontosnak kiemelni: „magam lelki alkotomnál, ösztöneimnél és a gyerekszobában kapott első tanításoknál, valamint békebeli és háborús tapasztalatomnál fogva a német népek rajongó bámulója vagyok”³ – emelte ki a későbbi németellenes politikus. Bajcsy-Zsilinszky későbbi pályáját még a fentieknél is kuszább(nak tűnő) ideológiai eklekticizmus jellemezte, mely környezetével újratermelődő konfliktushelyzeteket, személye iránt gyakori értetlenséget, míg az utókorban számos elfogultságot és sarkító értékítéletet eredményezett. Jelzésértékű, hogy a „baloldali antifasiszta” politikus – aki 1938-ig csodálattal tekintett Mussolini politikájára és személyére – 1944-ben, a németek fogságában fajvédelmi alapon identifikálta magát,⁴ és ekkor írt nemzetkarakterológiai fejtegetései is hasonló szellemben

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Posztdoktori Kutatói Programja támogatta. Befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

1 Ifjabb Zsilinszky Endre 1925-ben, vitézzé avatása alkalmával vette fel édesanyja családi nevét. 1935-ben – tiltakozásul a választási visszaélések miatt – „letette” vitézi címét, hivatalos neve inentől fogva haláláig: Bajcsy-Zsilinszky Endre.

2 Idézi: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla. Szerk. Tilkovszky Loránt. Kossuth, Bp., 1986. 20. Bajcsy-Zsilinszky és Szekfű Gyula – korántsem egyenletes – viszonyához: *Dénes Iván Zoltán: A történelmi Magyarország eszménye: Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015. 298–300., 354–355., 431., 458.

3 *Zsilinszky Endre: Militarizmus – pacifizmus*. Stephaneum, Bp., 1920. 29–30.

4 A Bajcsy-Zsilinszkyvel 1944 májusában–júniusában együtt raboskodó Barcs Sándor által megörökített történet szerint, amikor egy német tiszt felszólította a rabokat, hogy az „árják” jelentkezzenek, egyedül „Bandi bácsi” keze nem lendült a magasba. Miután hasonlóképpen cselekedett a következő, zsidókat firtató kérdéskor is, az értetlen németnek ekképp magyarázta cselekedetét: „én ugyanis [...] turáni vagyok és nem árja”. *Barcs Sándor: A dráma sodrában*. In: Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Szerk. Vigh Károly. Magvető, Bp., 1984. 402.

fogantak.⁵ Érdemes tehát az újabb kutatások iránymutatását⁶ követve újragondolni az életpályát,⁷ illetve annak szakirodalom általi korszakolását. Mindez nem relativizálja szükségszerűen Bajcsy-Zsilinszky 1944-es, tettekben és döntésekben megnyilvánuló bátorságát és mártíriumát, ellenben hozzájárulhat a korszak szellemi életének mélyebb megismeréséhez, sőt az ellenállás újragondolásához is elvezethet.⁸ A korai pályaszakasz alapos feltárása természetesen az életmű eszmei gyökereinek megismerése végett is indokolt.

* * *

Egy ember gondolatait és cselekedeteit aligha lehet megérteni családi háttérének és többretegű, egymásra épülő szocializációs közegeinek ismerete nélkül, ám „ha az illető személyt mélyebben is szeretnénk megismerni, és megpróbáljuk megérteni személyiségét, célszerűnek tűnik végiggondolni, milyen szellemi hatásokon ment keresztül életében, kik mire tanították iskolás kora óta, milyen könyveket olvasott, mely munkák voltak a legnagyobb hatással rá általában, és különösen a vizsgált történelmi szituációt megelőzően. Kikkel találkozott, miről beszélt velük, mit olvasott közvetlenül a vizsgált esemény előtt” – fogalmaz ifjabb Bertényi Iván egy Deák Ferencről szóló pszichobiográfiát elemezve.⁹ Zsilinszky Endre esetében ezek a kontextusok rendkívül szerteágazóak, mondhatni szövevényesek – elég csupán futó pillantást vetni a szülőföldre, amelyet szlovákok, magyarok (illetve magyarosodó szlovákok) összbirodalmi keretbe ágyazott együttélése, heves szociális küzdelmek, valamint provinciális szintű konfliktusok együttesen jellemeztek.

5 Pl. „Egy nép vagy nemzet egyénisége történelmi, szociológiai és népi életének biológiai megjelenése.” *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Megjegyzések a magyar nép jellemrajzához.* Országos Széchényi Könyvtár (Budapest; = OSZK), Kézirattár 28. fond, 15. Bajcsy-Zsilinszky Endrének a német börtönben írt dolgozatai (Bodor György fordításában) 2. Vö.: *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Beitrag zur Charakterologie des ungarischen Volkes.* OSZK Kézirattár 28. fond, 11.

6 Ld. pl.: *Gyurgyák János: Magyar fajvédők.* Osiris, Bp., 2012.; *Vonyó József: Zsilinszky és a zsidókérdés.* In: *Uő: Jobboldali radikálisok Magyarországon, 1919–1944: tanulmányok, dokumentumok.* Kronosz, Pécs, 2012. 56–71.; *Paksa Rudolf: Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója.* Osiris, Bp., 2013.

7 Különösen megfontolandónak tartom a szociálpszichológia által felvetett hibák elkerülését, például a visszatekintési torzítást, amikor is az értelmező (történész) egy meghatározott pontot túlfókuszál és az eseményeket, döntéseket erre a vonalvezetőre felfűzve magyarázza. Ezzel összefüggésben beszélhetünk „alapvető attribúciós hibáról”, mely egy személy belső tulajdonságainak túlhangsúlyozottságát, egyes döntések és folyamatok eleve determinálnak láttatását, valamint a cselekvésválasztó konkrét szituációk, körülmények egyénre gyakorolt hatásának elhanyagolását jelenti. Vö. *Hunyady György: A szociálpszichológia történeti olvasatai.* ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2006. 410.

8 Vö.: *Kovács Gellért: Alkonyat Budapest felett. Az embermentés és ellenállás története 1944–45-ben.* Libri, Bp., 2015.

9 *Ifj. Bertényi Iván:* Id. Horánszky Nándor: Deák Ferenc lelkialkata és befolyása politikai pályájára. *Korall* 21–22. (2005) 285–286. A feladat mélységeire utal Lackó Ferenc, akinek pesszimista véleménye szerint a biográfia egyenesen „a feltételezések tudománya”. Idézi: *Erdős Zoltán: A történeti pszichológia a magyar történettudományban.* Fons 21. (2014) 411.

Noha 1900-ban Békés vármegye népességének még 69%-a paraszti sorban élt, a polgárság ekkorra már a nagyobb településeken önálló iparosokból, kereskedőkből, értelmiségiekből és magántisztviselőkből verbuválódó, saját identitással bíró markáns társadalmi csoportként ragadható meg. „E felülről és alulról is nyitott réteg képesnek bizonyult a középrétegek gazdasági és műveltségi szintjét elérő csoportok integrálására, felekezettől és etnikumtól függetlenül. [...] A parasztság polgárosodása viszont rendkívül lassan és nehézkesen indult, pedig éppen Békés megyében döntő fontosságú lett volna, hogy a 20. század első felében is a lakosság többségét kitevő paraszti népesség mind nagyobb része zárkózzon fel a középrétegekhez – nem csupán anyagi, hanem civilizációs és műveltségi téren is” – hangsúlyozza Erdész Ádám.¹⁰

Ifjabb Zsilinszky Endre Szarvason született, a család azonban már egyéves korában Békéscsabára költözött, vagyis ebben a sajátos, paraszti-kisvárosi miliőben kell keresnünk az első meghatározó impulzusokat. A török időkben elnéptelenedő vidék lakosságát – így a békéscsabai társadalom zömét is – a 18. században Felső-Magyarországról Békés vármegyébe telepített lutheránus szlovákság adta. E réteg a 19. század derekáig meglehetősen homogén tömböt alkotott, a birtokos parasztság dominanciájával és a helyi ügyekben érvényre juttatott „paraszti demokratizmusával”. Ebben az időszakban „70–80 módos családból álló mozgékony, meggazdagodni vágyó paraszti réteg vált a közösség tényleges irányítójává”. Köteles Lajos szerint ugyanakkor „egy évszázadon keresztül ez volt a legjelentősebb szlovák település, amelynek differenciált társadalmi alakult ki”.¹¹ Az ilyen heterogén közösségekben a kulturális viselkedés is differenciálódik. Egyes rétegek „nagyon tudatosan próbálnak kiszakadni a közösségben kialakított etnikai kulturális modellből” (pl. értelmiségiek, gazdagparasztok), miként erre Gyivicsán Anna – Zsilinszky Mihály helytörténeti kutatásaira hivatkozva – rámutatott ifj. Zsilinszky Endre szülővárosának példáján keresztül.¹² A dinamikus fejlődő, közel negyvenezer lelkes Békéscsabán a közösséget meghatározó, szlovák identitású, tradícióiban élő csoport a nagyközség életében központi szerepet játszó presbitériumban tömörült.¹³ Az 1840-es évektől velük szemben egyre nagyobb teret nyert a magyar nemzetépítés helyi szószólójaként a polgárosodás folyamatában is vezető szerepet játszó, újonnan betelepülő magyarság. A nemzetépítés és polgárosodás szorosan összefüggő és csak együtt értelmezhető folyamata nem zárja ki, hogy a szimbolikus tereket (pl.

10 Erdész Ádám: Békés megye története. Typografika, Békéscsaba, 2010. 64–65.

11 Köteles Lajos: Békéscsaba évszázadai. In: A művelődés évszázadai Békéscsabán. Szerk. Käfer István–Köteles Lajos. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba, 1998. 19., 48.

12 Gyivicsán Anna: Anyanyelv, kultúra, közösség. A magyarországi szlovákok. Teleki László Alapítvány, Bp., 1993. 36.

13 1900 és 1910 között a város lakosságának növekedése duplája a megyei adatoknak. Békéscsabán 1910-ben az össznépesség 49,2% volt őstermelő. A csabai határ 71,8%-a parasztkézen volt (lásd Áchim Gerendás tanyáját). Becsei József: Békéscsaba gazdasági és társadalmi struktúrája a XIX–XX. század fordulóján. In: Áchim L. András emlékkönyv. Szerk. Pölöskei Ferenc–Szabó Ferenc. Városi Tanács, Békéscsaba, 1972. 34–35.

Gazdasági Egylet, 1843; Casino, 1855) kialakító és markáns vezetőket (pl. Urszinyi Andor főbíró) felmutató koncepció támogatói között magyarok mellett szlovákokat, románokat, földbirtokosokat és értelmiségieket egyaránt találunk.¹⁴ Sőt kísérlet történt – meglehet, szerény eredménnyel – a helyi szlovák nyelvű polgári kultúra és intézményrendszer kialakítására is.¹⁵ A modern állam által támogatott polgárosodás és urbanizáció mindazonáltal szükségszerűen megkezdte a paraszti öngazgatás és a nyelvi elkülönülés lebontását (legalábbis a hivatalos szférában), az egyének szintjén pedig a különböző tört- vagy részidentitások számtalan árnyalatát eredményezte. Ezek a történész számára nehezen nyomon követhető identitáskonstrukciók kapcsolódtak (gyakorta inkább gabalyodtak) egymásba a személyes ambíciók, kapcsolati hálók és politikai alternatívák bonyolult szövevényében. Ebből a látószögből értelmezhető a napjainkban egyre hangsúlyosabban „tót gazdaként” láttatott módos birtokos parasztvezér, Áchim L. András¹⁶ és első számú helyi ellenfelének, az Áchimnál erősebb szlovák identitású (a szlovák nyelvű liturgia megtartásáért kiálló) Szeberényi Lajos Zsigmond lelkésznek század eleji konfliktusa is.¹⁷ Szeberényit egyenesen pánszlávizmussal vádoltak egyes buzgó magyar nacionalisták¹⁸ (sőt annak idején édesapját

14 *Köteles L.*: i. m. (11. jz.) 22.

15 *Gyivicsán A.*: i. m. (12. jz.) 92., 103.

16 Áchimnak szlovák mellett török és német eredetmondája is van, ráadásul még a szlovák vonatkozásokat hangsúlyozó szerző szerint is „politikusként cselekedeteiben se nem szlovák, sem nem magyar, hanem mindenekelőtt demokrata” volt. *Hrivnák Mihály*: Áchim és a szlovákság. Croatica, Bp., 2014. 290. A család eredetéhez: uo. 178–180. A politikai, etnikai, személyes környezetéhez sokáig kiválóan alkalmazkodó politikus megértéséhez új szempontokat adhat: *Tara Zahra*: Imagined Noncommunities: National Indifference as a Category of Analysis. *Slavic Review* 69. (Spring 2010) 93–119., főként: 103–104.

17 Az autodidakta, parasztszocializmust hirdető Áchimot és az európai látókörű, sok nyelven beszélő Szeberényit egy világ választotta el egymástól, azonban ez nem volt akadály politikai együttműködésüknek – amíg politikai érdekük ezt diktálta. A konzervatív politikai beállítottságú Szeberényi kifejezetten modern nézeteket vallott a földkérdésben; monográfiáiban a dán kisbirtokosságot tekintette példának és a parcellázások mellett érvelve a parasztság földhöz juttatását, valamint a termelési szerkezet modernizációjának szükségességét hangsúlyozta. Vö. A földművelő munkások földszerzését előmozdító törvény Dániában. Ford. Szeberényi Lajos Zsigmond. Békéscsaba, 1905.; *Szeberényi Lajos Zsigmond*: A parasztok helyzete Magyarországon. Szociális tanulmány, különös tekintettel az alföldi munkásmozgalomra és kivándorlásra. Kókai, Bp., 1907.; *Uő*: Tömegmozgalmak az alföldi parasztvárosokban. Kókai, Bp., 1913.; *Uő*: Paraszttok a világháború után. Békéscsaba, 1929.; *Uő*: A parasztság története a legrégebb időkől napjainkig. Történeti áttekintés. Gergely, Bp., 1937. Szeberényi konfliktusa Áchimmel személyes okokra vezethető vissza. Ld.: *Simon Mihály*: Áchim L. András, mint képviselő. In: Áchim L. András öröksége. Szerk. Molnár M. Estre–Uhrin Erzsébet. PC Magister Alapítvány, Bp., 2012. 65. és *Dedinszky Gyula*: Áchim L. András és a békéscsabai evangélikus egyház. In: *Dedinszky Gyula*: Írások Békéscsaba történetéből, néprajzából. Békés Megyei Levéltár–Békéscsaba városa, Gyula, 1993. 209–231.

18 Ifj. Zsilinszky Endre még 1931-ben is fajvédő argumentációban emlegette Szeberényi vélt pánszlávizmusát. OSZK Kéziratár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. 1931. március 10. Zsilinszky Mihály és a dél-alföldi szlovákság kapcsolatához: *Gyivicsán A.*: i. m. (12. jz.) 205.

is),¹⁹ ahogyan a Milan Hodžával együttműködő Áchim és a szlovák nyelvű helytörténeti munkákat publikáló Zsilinszky Mihály is megkapta ezt a „stigmát” a korban.²⁰

A szlovák származású, evangélikus Zsilinszkyek „öshonosnak” számítottak Békés vármegyében, vagyis a 18. századi telepítésekkel kerültek a környékre. A későbbi politikus nagyapja még jómódú parasztemberként vett részt a békéscsabai közéletben, többek között a bírói tisztelet is betöltötte. Nagyobbik fia, Mihály (1838–1925) szédületes karriert futott be, pedig magyarul is csupán az iskolában tanult meg tökéletesen.²¹ Ismereteit külföldi egyetemeken bővítette, történelem és magyar irodalom szakos középiskolai tanárként szerzett oklevelet és fejtett ki jelentékeny történészi, tankönyvírói és lapszerkesztői munkásságot, majd lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Számos tudományos társulat tagja, 1903 és 1909 között a Magyar Történelmi Társulat alelnöke is volt. Tevékenyen részt vett az evangélikus egyház irányításában, ám közéleti ambíciói még ennél is magasabbra emelték: Tisza Kálmán híveként 1889 és 1892 között Csongrád, 1892 és 1895 között Zólyom vármegye főispánjaként, 1895 és 1905 között pedig kultuszminisztériumi államtitkárként működött. Országgyűlési képviselőként többször képviselte szűkebb pátriáját, ám 1905-ben Áchim L. András ellenfeleként nem tudta megismételni 1901-es békéscsabai sikerét.²² Nem ez lehetett az első konfliktusa az ambiciózus helyi gazdákkal, akikről *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből* című reprezentatív kiadványban ekképp emlékezik meg: „A föld népe általános jólétnek örvend. A takarékoság és erkölcsösség épségben tartása

19 Szeberényi Gusztáv (1816–1890) életpályája jól példázza a modern kor előtti – hungarus patriotizmussal kompatibilis – szlovák nyelvi-kulturális identitás kényszerű-szükséges alakváltásait, bizonytalanságait és esetenkénti pragmatizmusát a polgári korban. A kialakuló kettős identitás a 19. század második felétől azonban egyre komolyabb konfliktusokat okozott, az 1880-as évektől pedig kiszorult a nyilvános terekről. Vö. *Demmel József: A kettős identitás ára. A békéscsabai Szeberényi Gusztáv és a nemzetiségi kérdés a 19. századi evangélikus egyházban.* Országos Szlovák Önkormányzat Kutatóintézete, Békéscsaba, 2014.

20 *Domokos József: Áchim L. András.* Kossuth, Bp., 1971. 49. A vád mindhármójuk esetében alaptalan volt. Áchimot a *Slovenský Týždenník* (Hodžák lapja) egyenesen elmarasztalta, mert „politikusként nem állt ki határozottan a szlovák nyelv ügye mellett”. *Hrivnák M.*: i. m. (16. jz.) 229–230. Szeberényi és Zsilinszky Mihály aligha léphetett túl a kulturális autonómia bizonyos formáinak kívánalmán. Zsilinszky nemzetfelfogására jellemző, hogy amikor 1905. március 11-én a kolozsvári egyetemen doktorrá avatott egy román diákot, az állam által szavatolt vallás- és nemzetiségi szabadságot és az államhűséggel összeegyeztethetőnek tartott hazaszeretetet hangsúlyozta. Beszéddek, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1905/6. tanévi rektora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1905. évi szeptember 17.-én tartattak. Kolozsvár, 1905. 38–41.

21 *Miroslav Kmet’*: Híd a magyar–szlovák kulturális kapcsolatokban: a történész és politikus Zsilinszky Mihály. Barátság (2009) 6099. Zsilinszky Mihály felnőttkorában is publikált szlovákul: egy Szarvas városáról szóló helytörténeti kötete jelent meg ezen a nyelven. Uo.

22 1910-ben Szarvason szerzett mandátumot és aktívan közreműködött egyházában is. Sturm-féle országgyűlési almanach 1910–1915. Rövid életrajzi adatok az országgyűlés tagjairól. Szerk. Végváry Ferenc–Zimmer Ferenc. H. n., é. n. 469–470.; *Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944. A küldetéses ember. Szépirodalmi, Bp., 1992. 11–12.

mellett sokan annyira meggazdagodtak, hogy jövedelmeik nagysága nincs arányban sem csekély szükségleteikkel, sem szerény műveltségükkel. Ezek az úgy nevezett paraszt arisztokraták, a kik a kabátos úri embert, ha vagyontalan, nem sokra becsülik. Egészben véve a földművelő számára dolgozik a legtöbb iparos; azt szolgálja a legtöbb hivatalnok; annak terményeit értékesíti, és annak szükségletét fedezi a legtöbb kereskedő. Innét van, hogy a békésmegyei földműves ember önérzetes, büszke, sok tekintetben elkapatott. Becsvágyának legfőbb tárgya a földszerzés, továbbá a hivatalos állás²³ – foglalja össze Zsilinszky részben ugyanazokat a vádpontokat a gazdákra, melyeket a „parasztpárti” – majd annak nyomán az osztályharcos – érvrendszer a „dzsentrik” (köztük a Zsilinszkyek) ellen mozgósított. A paraszti származását levetkőző politikusnak érdekes volt nemzetiségéhez fűződő viszonya is. Az újabb kutatásokból úgy tűnik, Zsilinszky Mihály kettős identitásának integráns része volt a szlovák származás, noha „a történetírásban es publicisztikában céltudatosan magyar hazafiként lépett fel es mindenféle nemzetiségi probléma esetén [...] semleges álláspontot igyekezett elfoglalni. [...] Munkáiban a szlovák etnicitásra való utalás csak nagyon szerény mértékben jelent meg” – hangsúlyozza Miroslav Kmet’.²⁴ „Miska bácsi” sikereire egyrészt büszke volt a család és a város egyaránt, másrészt az ifjú Endre családjának írt – helyenként meglehetősen tiszteletlen – leveleiben az irigység és a frusztráltság is jól megragadható.²⁵

Öccse, a későbbi id. Zsilinszky Endre (1852–1919) még Andrásként látta meg a napvilágot, ám fiatalkorában a magyarosabb hangzású Endre nevet vette fel, ami nem elhanyagolható adalék a család asszimilációjához.²⁶ A Mihály és az András keresztnemek meglehetősen gyakoriak az alföldi szlovákság körében, becézéseik is jellegzetesek. Így tartja számon a regionális néphagyomány Áchimot is „nos Ondris”-ként („a mi Andrisunk”), míg a Mihály bevett formája a „Miso”.²⁷ Zsilinszky András azonban Endrre váltott és Budapesten végzett egyetemet, ám testvérével ellentétben nem került országos pályára, hanem Kassán, Békéscsabán, majd Szarvason tanított és lapszerkesztőként tevékenykedett. Bekapcsolódott a békéscsabai képviselő-testület munkájába is, továbbá felügyelője lett a helyi evangélikus egyháznak, eleinte egyetértésben Áchimmal, akinek országgyűlési képviselőjelöltjét (Pető Sándort) az 1906-os választásokon támogatta.²⁸ Idősebb Zsilinszky Endrét mindazonáltal a politika helyett elsősorban a modern gazdálkodással kapcsolatos kérdések érdekelték. A Marciháza–Pánd pusztá mentén

23 Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország. II. Magyar Királyi Államnyomda, Bp., 1891. 440.

24 Kmet’, M.: i. m. (21. jz.) 6100.

25 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 54. levél. Alsókubin, 1913. január 22. és 59. levél. Alsókubin, 1914. május 21. Utóbbi levelében nagy öntudattal ír az „uborkafára” felkaptatott Miska bácsiról, hiszen „az unokaöccse, aki véletlenül többre született, mint az egész Miska b. féle pereputty koplal és nyomorog. Fene egye meg az ilyen polgári karaktert az összes erényeivel!”

26 Domokos J.: i. m. (20. jz.) 49.

27 Vö. pl. Závada Pál: Jadviga párnája. Bp., 1997.

28 Domokos J.: i. m. (20. jz.) 161–167.

fekvő apai örökséget (165 kat. hold) gyarapítandó 1889 és 1894 közt részt vett „az Arad megyei jószágigazgatóságához tartozó kincstári birtokon, Medgyesháza és Medgyespuszta környékén folyó parcellázásban. [...] A parcellázás révén mintegy 2000 hold, jobbára szikes földterülethez jut, s azon barátjával, az európai híri agrogeológussal, Treitz Péterrel²⁹ szikjavító kísérletekbe” fogott – írja Vigh Károly Bajcsy-Zsilinszky visszaemlékezései nyomán.³⁰ Id. Zsilinszky „bihari nagybirtokokkal, Tisza Istvánnal, Tisza Kálmánnal, Markovits Antallal, Lovassy Ferencel együtt egy nagyszabású öntözőréti érdekeltségben vett részt, Nagyvárad alól hatalmas csatornarendszeren át” hozták a birtokra a vizet. Bajcsy-Zsilinszky hangsúlyozza édesapja anyagi lehetőségein túlmutató vállalkozó kedvét, eladósodását és sikertelenségét, s mint fogalmaz: „már korán levontam a tanulságot: könyvből nem lehet gazdálkodni (később jöttem rá, hogy politizálni sem)”.³¹ A családi levelezésnek is visszatérő kérdései a birtok körüli gondok, bérletek, adásvételek és árverezések,³² ám az ügylet további hozadékokkal is bírt: egyrészt a földjóságra terelte a fiatal Endre figyelmét,³³ másrészt a parcellázás által sokszorosára hizott családi földbirtok panama-témaként kerül majd elő 1911 tavaszán és vezet közvetve Áchim L. András halálához. Ezeknél is fontosabb az a „társadalmi pozíció- és presztízvesztés”, mely jelentős mértékben járul hozzá ifj. Zsilinszky Endre „67-es alapozású konzervatív liberális” eszmerendszerének „militarista, fajvédő irányba történő elmozdulásához”.³⁴ Ami id. Zsilinszky Endre személyiségét illeti: még a parasztvezér özvegyének ügyvédje is „demokratikus ember”-nek nevezte a per után kiadott filippikájában (míg fiai már „egészen más világszemlélet hívei”),³⁵ viszont a századelőn gyermekként nála bojtárkodó Sinka István egészen más képet

29 Treitz Péter (1866–1935) agrogeológus. Tanulmányait a magyaróvári gazdasági akadémián végezte. 1890-ben a Földtani Intézetbe került és az agrogeológiai osztály tagjaként megszervezte az ország agrogeológiai felvételét. Foglalkozott a szikes talajok javításával, s ezeken a szőlő- és a dohánytermesztés lehetőségeinek tanulmányozásával is. Magyar Életrajzi Lexikon (<http://mek.oszk.hu/00300/00355/html> (a letöltés ideje: 2016. jún. 28.)). Vö.: *Treitz Péter–néhai Zsilinszky Endre: A sós és szikes talajok természetrajza és javításuk módozatai*. Stádium, Bp., 1924.

30 *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 12–13.

31 Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 21–22.

32 Így például 1907 elején 69 jármos ökör és 9 csikó árverezését hirdették meg „Pánti pusztára”. Budapesti Közlöny 1907. febr. 8. 1. Nyár végén pedig arról lehetett olvasni a Zsilinszky-birtokkal kapcsolatban, hogy „84 400 koronára becsült következő ingóságok, u. m.: lábas jószágok, sertések, bivalyok, cséplőgép, garnitúra, vetőgépek, gazdasági felszerelések, 400 kereszt őszi árpa, 40 boglya gypsézna nyilvános árverésen eladtnak”. Budapesti Közlöny 1907. aug. 29. 7.

33 Az Alsókubinba küldött gimnazista sajnálja, hogy a cséplésnél nem lehet jelen és nem látja a gőzekét. OSZK Kézirattár 28. fond. 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. Alsókubin, 1900. aug. 10.

34 Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum (= RETÖRKI Archivum). A RETÖRKI Archivumába 2015-ben került be Vigh Károly hagyatéka, amelyben megtalálható néhány Bajcsy-Zsilinszky Endrere vonatkozó dokumentum is. Az iratanyag jelenleg rendezés alatt áll. Az itt idézett, szerző és oldalszám nélküli – vélhetően Borsi Józseftől származó – dolgozat széles körű forráshasználaton nyugszik és 1919-ig követi nyomon a családi gazdaság történetét, valamint a későbbi politikus formálódó gondolkodásmódját. (A Zsilinszky család birtokviszonyainak tisztázása ugyanakkor további kutatásokat igényel.)

35 *Fényes Samu*: Az Áchim-per. Fellebbezés a közönséghez. Tevan, Békéscsaba, 1911. 15.

fest róla: „A kastély³⁶ a falu szélén állt, nagy kerttel és hatalmas fákkal. Nekem mesebeli vár volt. [...] A kastély ura Bajcsi-Zsilinszky [!] Endrének az édesapja volt.” Visszaemlékezése – amennyiben azt az önéletrajzi paktum szerint olvassuk³⁷ – közvetett módon a gazdát, vagyis id. Zsilinszky Endrét vádolja a pásztor költő beteg apjának haláláért, mintvelhogy a munkaképtelen ember helyett hiába dolgozott a család, elbocsátották őket télvíz idején (az apa ezt követően rövidesen meghalt). Ezt a történetet Áchim egyik monográfusa is megerősíti, hozzátéve, hogy a pásztor költő „élete végéig keserűen panaszkolt” Zsilinszky földesúri kegyetlenségét.³⁸ Noha Sinka érthetően elkeseredett minősítéseit aligha nevezhetjük elfogulatlanoknak, a nagyfokú asszimilációs készséget mutató Zsilinszky család gazdasági-társadalmi törekvései – és annak kezdeti sikerei – vitathatatlanok. Témánkat illetően fontos, hogy id. Zsilinszky millenniumi publicisztikájában és beszédeiben központi helyen szerepel a fiánál is meghatározó „nemzetfenntartó faj” fogalma és a Szent István-i minta szerinti „örökös, soha meg nem szűnő beolvadás”, mely a magyarságot gyarapítja immáron évszázadokon keresztül.³⁹

Szimbolikusnak mondható, hogy ifj. Zsilinszky Endre éppen a millennium évében iratkozott be a békéscsabai evangélikus gimnáziumba, ahol 1904-ig tanult. Ezeket az éveit főképp Borsi József kiváló dolgozatából ismerjük.⁴⁰ Az intézmény ekkor vált algimnáziumból „Rudolf-Főgimnáziummá” (1897), és új épülettel is gazdagodott (1900), hosszas helyi viszályokat követően és a Zsilinszky család érdekérvényesítő erejétől nem függetlenül.⁴¹ Az erősen szlovák identitású presbité-

36 A marciházi kastélyt 1897 után vette id. Zsilinszky Endre a Világhy családtól, ám alig tíz évet volt a kezén. Vö. Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

37 Lejeune szerint az önéletírás „visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”. A referencialitás nem a „tényekkel” történő összevetésből, hanem az olvasóval kötött „paktumból” ered, melynek következtében az nem vitatja a leírtak igazságértékét. *Philippe Lejeune: Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatás Philippe Lejeune írásaiból. L'Harmattan, Bp., 2003. 18.*

38 *Molnár József: Achim L. András élete és halála: 1871–1911. Püski, Bp., 2002. 322.; Sinka István: Fekete bojtár vallomásai. Magyar Élet, Bp., 1942. 35–43.* Sinka emlékei nem kerültek be a Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (4. jz.) kötetbe, és nem utalt rá Varga Rózsa sem. *Varga Rózsa: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írók. Irodalomtörténeti Közlemények 67. (1963) 5. sz. 567–580.* Pedig a pásztor költő – aki Nagyszalontán teniszlabdát szedett a későbbi politikusnak – ifjabb Zsilinszky Endréről is megemlékezett: „Bajcsi-Zsilinszky Endrére [!] abból az időből úgy emlékszek, mint fiatal veresképű úrfira, aki mindig vágatva lovagolt. Olyan hatalmasnak éreztem őt akkor, hogy: tán ha megszólítana, előtte földbe süllyednék. Hát hogyne! Egy hatalmas földbirtoknak, kastélynak és egy kis félfalunyi cselédségnek az ura, parancsolója, szép csizmában, lovaglós ostorral és olyan lovon, ami alig fér a büriben – és egy szegény komenciós cselédnek a harmadik elemista fia. [...] Ő volt a lovaglós úri Magyarország, én meg a népi Magyarország – s a népi oly kicsi volt még akkor, mint amilyen kicsi én voltam. Amíg Endre hajkászta vad lovait a búzaföldeken, nem is sejtette, hogy majorjukban egy cselédlakásban, egy kis cseléd gyerekekben az új népi Magyarország gondolata készül”. *Sinka I.: i. m. 35–43.*

39 Id. Zsilinszky Endrét idézi: Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

40 *Borsi József: Bajcsy-Zsilinszky Endre gimnáziumi tanulóévei Békéscsabán. Békési Élet (1986) 3. sz. 286–294.*

41 *Virág László: A közoktatás évszázadai, 1. rész. In: A művelődés évszázadai Békéscsabán i. m. (11. jz.) 301., 315.*

rium a fejlesztésben a csabai tradíciók állami színben jelentkező felszámolását látta. Nem is ok nélkül, hiszen „az egész polgári kulturális rendszer magyar nyelvű volt és elkerülhetetlenül magyarosította a résztvevőket”.⁴² A csabai gimnáziumban a gazdák fiainak aránya általában 40% körül mozgott, a többség kétnyelvű volt (a diákok mintegy negyede beszélt kizárólag magyarul), ám a szlovák nyelvet már nem tanulták.⁴³ Id. Zsilinszky Endre szükségesnek ítélte pótolni ezt a hiányt, és Endre fiát Árva vármegyébe küldte „szlovák szóra” (kevés sikerrel).⁴⁴ A századforduló hangulata az iskolát sem hagyta érintetlenül: 1901-ben a diákok saját kezdeményezésre egy évig csak magyar ruhában jártak. Ebben az időben robbantak be a politikai gondolkodásba azok az elemek (a germán és szláv törekvéseknek ellenállni képes regionális magyar nagyhatalom víziója, a magyar jellem történelemformáló szerepe, Beöthy Zsolt volgai lovása stb.), amelyek majd lebontják a ’67-es liberális alapokat.⁴⁵ Az oktatási anyag klasszikus humanista műveltséget közvetített, meghatározó volt a memoriterek és a vallás tanításának szerepe, de a nyelveket (latin, görög, német, francia) sem hanyagolták el. Endre történelemtanára az 1872-es születésű Balás Ádám, a „Miska” – tehát nem Miso – bácsi lobbizása nyomán létrejött békéscsabai múzeum első igazgatója volt. Magyarország történetét a Baróti Lajos és Csánki Dezső fémjelezte tankönyvből tanulták az első négy osztályban,⁴⁶ negyediktől pedig Varga Ottó könyvéből igyekeztek elsajátítani a világtörténetet.⁴⁷ A diákoknak hetedikben már politikai földrajz órájuk is volt, nyolcadikban pedig heti három óra magyar történelmet tanultak Mangold Lajos könyvéből.⁴⁸ Ezek a kötetek a történetírás elméleti és gyakorlati kérdéseit is érintve a problémafelvető gondolkodásra neveltek. Bajcsy-Zsilinszky későbbi szövegeinek nagy körmondatokból álló, retorikus elemekben bővelkedő klasszikus stílusa innen is eredeztethető.⁴⁹ Az ifjúra oly nagy hatást gyakorló nemzeti irodalomtörténet, romantizált nemzetfogalom és mítoszteremtő nemzetkarakterológia Beöthy Zsolt korszakos művével⁵⁰ volt jelen az iskolában, elsősorban a domináns népnemzeti irodalmi szemlélet szolgálatában. Nemcsak a tananyag követte a korszellemet, a tanári kar is fiatalos

42 *Köteles L.*: i. m. (11. jz.) 28. Az iskolán kívül az ifjú Endre által gyakorta látogatott kaszinót, színházat és vívótermet is ide kell értenünk.

43 *Virág L.*: i. m. (41. jz.) 315–316.

44 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. Alsókubin, 1900. aug. 10. A némettanulást is gimnazista korában kezdte el. „[...] most már a némethez komolyan hozzá fogok.” Uo. 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 1. levél. Békéscsaba, 1903. szept. 17. Endre később, főispáni titkárként panaszkodott hiányos nyelvtudásával kapcsolatban. „Tökéletesen meg fogok tanulni németül” és „tótul” is meg kell úgy-ahogy. (Angol szótárt is kért.) Uo. 50. levél. Alsókubin, 1912. március „nem tudom hanyadika, kedd”.

45 *Romsics Ignác*: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő*: Múltról a mának. Osiris, Bp., 2004. 121–159.

46 *Baróti Lajos–Csánki Dezső*: Magyarország története középiskolák alsó osztályai és polgári fiúiskolák számára. Térképekkel és illusztrációkkal. Lampel, Bp., 1897.

47 *Varga Ottó*: Világtörténet a középiskolák számára. Franklin, Bp., 1890–1903. (I. Ókor.)

48 *Mangold Lajos*: A magyarok oknyomozó történelme. Bp., 1883.

49 *Borsi J.*: i. m. (40. jz.) 3.

50 A magyar nemzeti irodalom története. Szerk. Beöthy Zsolt. Athenaeum, Bp., 1896.

volt. Az 1874-es születésű lokálpatrióta, függetlenségpárti Rell Lajos doktort mindenképpen érdemes megemlíteni, hiszen ő a magyar és latin tárgyak tanítása mellett az önképzőkör elnöke is volt. Endre 1901–1902-ben már vezetőségi tagként szerepel itt, kapcsolatba kerülve a kiterjedt Áchim familiával. Önképzőköri társa volt többek között Áchim Géza, vagyis a háborús költőként országos hírűvé váló Gyóni Géza, aki 1902-ben érettségizett a gimnáziumban. A fiatal Zsilinszky mindvégig kiemelkedő tanulmányi eredményt produkált, egyházi ösztöndíjban részesült és színjelesre érettségizett, s bár felnőtt fejjel nem tartották jó szónoknak, a gimnáziumi évek alatt rendszeresen – és eredményesen⁵¹ – szavalt, végzősként pedig az ünnepség főműsorszámaként felolvashatta a *Deák Ferenc élete és működése* című dolgozatát.⁵² Jelzésértékű, hogy ebben az időben indult gyűjtés az iskolában egy békéscsabai Kossuth-szoborra és a kolozsvári Mátyás-emlékműre. Mindkét történelmi személyiség szemléletformálónak vált a későbbi politikus számára: Mátyás a magyar birodalmi gondolat ultima ratiójaként,⁵³ a kossuthi függetlenségi politika pedig a II. világháború éve alatt. Nem meglepő tehát, hogy a későbbi fajvédő politikusnál nyomát sem találjuk a szlovák (tört)identitásnak.⁵⁴

51 Domokos szerint „első volt a szavalóversenyen”. *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 277.

52 Zsilinszky jutalmazott pályamunkái: „Vármegyék szerepe a szabadságharcban és Petőfi a táborban”. A tárgyalt időszak iskolai ünnepei közül az aradi vértanúk (1899), a Kossuth-centenárium (1902–1903), a Rákóczi-évforduló és a Deák-évforduló (1903–1904) emelkedik ki. *Borsi J.*: i. m. (40. jz.) Vigh Károly hagyatékából emellett eddig ismeretlen diákori dolgozatok is előkerültek. Az egyikben a nyolcadik osztályos fiatalember arról elmélkedik történelmi példák, „népi hősök” segítségével, hogy „míg a külfény, a rang senkit nem tesz nagygyá, jelessé, addig a világnak fel sem tűnő emberek által oly események történnek, melyek az egész emberiségre is jótékony hatással voltak”. A barátságáról írt dolgozata szerint ugyanakkor: „keressük tehát a barátságot, de ne a csöcselék között, vagy a jellemtelen és elvtelen emberek körében, hanem a hozzánk hasonló rangú, korú, jellemű és rokonszenvű emberek között, mert az előbbieket között nem találunk barátokat, csak cinkos- és büntársakat”. Néhány további érdekes dolgozat: „A lelkiismeret hatalma”; „Becsüld az öregkort”; „Az elbizott ember önmagában hordja szerencsétlensége okait”; „Cseklénynek látszó eszközök Isten kezében nagy dolgokat művelnek”. RETÖRKI Archívum, Vigh Károly hagyatéka, Bajcsy-Zsilinszky Endre dokumentumai. – Zsilinszky dolgozatai kapcsán idekiváncozik Zsilinszky Margit egyik 1945 utáni – az állambiztonsági szervek kezére kerülő – levele, mely szerint öccsére úgy emlékezett gimnáziumi magyartanárra, mint valaha volt legjobb stílisztájára. Vö. *Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára* (Budapest), 2.1 VII/2. (O-8869) – Bajcsy-Zsilinszky Endréné, 173. boríték. Özv. Kocziszky Mátyásné levele ismeretlennek. Dátum nélkül.

53 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mátyás király*. Athenaeum, Bp., 1939.

54 Zsilinszky korai publicisztikáiban többek között a magyarosításról és az árvai szlovákságról is szót ejtett az államapparátus nevében: „örömmel viszonzozzuk apró tót legénykéket magyar köszönését és szeretettel valljuk magunkéinkat tót apák magyar érzésű fiát, ha nem is tagadják meg fajtájukat”. Zsilinszky „idegen létére” szívesen tanul szlovácul – vagyis semmiféle kötődést nem mutat és a nyelvet sem beszéli (ami néhány évtizeddel korábban elképzelhetetlen lett volna Csabán). *Budapesti Hírlap* 1914. jan. 25. 1–2. („Egy közigazgatási gyakornok”) Édesanyjához írt 1928-as levelében már „tót disznó”-ról értekezik, kijelentve, hogy nem megy Csabára, mert „nem bírok tótot látni”. OSZK Kézirattár 28. fond, 214. Bajcsy-Zsilinszky Endre édesanyjához 1927–1937. 3. levél. Budapest, 1928. dec. 1. Három évvel később – tehát állítólagos „baloldali fordulata” után – Szeberényi vélt pánszlávizmusát is felemlégeti: „minél kevesebb tótot akarok látni, teljeseen megelégszem az öreg Szeberényivel. A vén pánszláv legalább addig nem törli a fejét va-

A később jeles Áchim-kutatóvá avanzsáló kortárs, Domokos József szerint Zsilinszky már gimnazistaként „vezérkedő egyéniség volt”, aki tanulmányi eredményeinek, sikeres nyilvános szerepléseinek és nem utolsósorban családi háttérének köszönhetően komoly tekintéllyel rendelkezett diáktársai előtt.⁵⁵

Főhősünk 1904 őszén iratkozott be a kolozsvári egyetem jogi karára.⁵⁶ Az egyetem ezekben az években ellentétes szempontok közt öröldött. Fejlesztéséhez szüksége volt az állami dotációra, viszont minden áron igyekezett megőrizni függetlenségét. Zsilinszky kedvelt tanára,⁵⁷ Kiss Mór jogtörténész – aki már 1896-ban szabadságszeretetről, függetlenségről és a tanítás szabadságáról elmélkedett – 1904-ben „az egyetem drága kincsének, az önkormányzatnak megoltalmazására tett fogadalmat”. Bár az egyetemi évkönyvek tanúsága szerint Zsilinszky Mihály is rendszeresen tiszteletét tette a tanévnyitón,⁵⁸ a fenti kérdések már miniszteriális szinten dőltek el. Az építkezéseket főleg Berzeviczy Albert, majd Apponyi Albert kultuszminiszter látogatása gyorsította fel, hogy aztán 1909-ben átadhassák az orvosi kar és az egyetemi könyvtár új épületeit. A nemzetiségi kérdésben kettős politika érvényesült: 1906-ban Moldován Gergely személyében román származású rektora lett az intézménynek, aki megnyitóbeszédében az államhűség mellett tett hitet és a dákoromán kontinuitás elméletét ostorozta. 1908-ban és 1913-ban is eltávolítottak egy-egy nemzetietlennek ítélt román joghallgatót („nemzet ellen való izgatás vétsége” miatt),⁵⁹ a szociális kérdés pedig elsősorban a legkülönbözőbb világnézetű diákegyesületek révén volt napirenden.⁶⁰

lami betyárságon.” OSZK Kézirattár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébet-hez, 1914–1941. 1931. márc. 10.

55 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 277.

56 Itt ismerkedett meg – többek között – a húszas évek második felétől rá majd nagy hatást gyakorló későbbi újságíróval, Pethő Sándorral (1885–1940) és Hóry Andrással (1883–1971). Utóbbtól a világháború alatt szerez sok hasznos diplomáciai információt. *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 87.; *Talpassy Tibor*: A reggel még várat magára. Gondolat, Bp., 1981. 192.

57 Zsilinszky tanára, Kiss Mór (1857–1945) jogtörténész beszédéről is pozitívan nyilatkozik. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 7. levél. Kolozsvár, 1904. szept. 23. A neves jogtörténész 1904-es hazafias tanévnyitói beszéde az elmélet és a gyakorlat harmonizálásának szükségességét hirdette. Beszédek, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1904/5. tanévi rektora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1904. évi szeptember 18.-án tartattak. Kolozsvár, 1904. 169–181. Egy évre rá leköszönőbeszédében arról értekezett, hogy „az egyetem is szakadatlan változásokban nyilvánuló fejlődésnek alávetett élő organizmus, melyre szüntelenül hatást gyakorolnak az őt körülvevő külső világ elemei és fejlődését üdvösen, avagy károsan befolyásolhatják”. Beszédek (1905) i. m. (20. jz.) 6. A társadalmat élő organizmusnak tekintő biológiai metafora Zsilinszkyknél visszatérő elem.

58 Vö. Beszédek (1904) i. m. (57. jz.) 43. és Beszédek (1905) i. m. (20. jz.) 38–41.

59 *Márki Sándor*: A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem története. 1872—1922. Városi Nyomda, Szeged, 1922. 63., 84–85., 95.

60 Borsi József szerint a nacionalista „új szellem megmutatkozott abban is, hogy a tanügyi kormányzat mind egyértelműbben támogatta az egyetemi hallgatók nacionalista és klerikális egyesületeit (Szent Imre Kör, Bethlen Gábor Kör)”. *Borsi József*: Bajcsy-Zsilinszky Endre egyetemi éveiről. Történelmi Szemle 30. (1987–1988) 42. Tompa Andrea ugyanakkor az Egyetemi Kört kifejezetten szabadgondolkodású, a szocialista tanok iránt élénken érdeklődő műhelyként ábrá-

Zsilinszky számára komoly léptékváltás volt a békéscsabai viszonyoknál jóval polgáriasultabb közeg.⁶¹ Eleinte meglehetősen félszeg lehetett, szüleinek írt levelei szerint társasági élet helyett nemzetgazdasági tárgyú köteteket forgatott és Széchenyi: *Kelet Népét* olvasta.⁶² Első zsengeit is a legnagyobb magyarról írta, s jelentette meg a *Békésmegyei Közlöny* hasábjain. Ideálja a korabeli függetlenségi közhangulatban már-már a későbbi Bajcsy-Zsilinszky magányos harcait idéző kiállítás volt.⁶³ Széchenyit, vagyis a „genie”-t hívja segítségül az alkotmányos válságban, amikor az „emberek ujjongnak a felhőgomolynak, mert hátha megtisztítja a levegőt a vihar. Csak az nem jut az eszükbe, hogy mit használ a tiszta levegő a vetésnek, ha elverte a jég.” Figyelemreméltó, hogy már első cikkeiben fellelhető három olyan alapvetés, amelyekről haláláig nem tágitott. Ilyen az államalkotó „ezeréves magyar nemzet” eszméje, a politikai ellentábor diabolizálása („demagógia”, „képmutatás”, „rosszakarat”, „démonok”) és a történelmi argumentáció.⁶⁴ A történelemformáló államférfiakra hivatkozó fiatal Zsilinszky tömegellenes („a tömeg nem alkot”),⁶⁵ határozottan konzervatív („az államrend élő organizmus és semmiféle szervezet rohamosan, egyszerre ki nem alakulhat”),⁶⁶ ugyanakkor feltűnően dialektikus gondolkodású: „állami és társadalmi szervezet az a gép, mely az egyének szellemi, fizikai és erkölcsi erejét nemzeti erővé, az egyének munkaenergiáját nemzeti munkává alakítja át”.⁶⁷ Idealisztikus – ugyanakkor a későbbi fajvédő „nemzeti egység”-et⁶⁸ előlegező – elképzelése szerint egy pártok feletti (konzervatív) Széchenyi Szövetség közös nevezője lehetne a különböző világnézetű embereknek, vagyis „összekötő kapcsa minden magyarnak”.⁶⁹ Ami a konkrét politikai krédót illeti, a koalíciós időszakban Zsilinszky dacosan Tisza-párti: a „geszti vasember” melletti hitvallásában olyan „fényes” és „produktív” harminc évről értekezik a dualizmus kapcsán, melyhez fogható nem ismer Európa újkori történelme.⁷⁰ Tisza politikai ellenfeleit – mind a „darabontokat”, mind a negyvennyolcaso-

zolja. *Tompa Andrea*: Fejtől s lábtól – Kettő orvos Erdélyben. Pesti Kalligram, Bp., 2013., különösen 24–33., 55–56., 109–116. (A szépirodalmi munkát kiterjedt forrásfeldolgozás előzte meg.)

61 A színházi viszonyokat illetően nincsen megelégedve: „a csabai színvonalán van a társulat” – írja haza. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 13. levél. Kolozsvár, 1905. febr. 11. Kolozsvár és az egyetem századelős viszonyaihoz, összetett problémáihoz ld.: *Tompa A.*: i. m. (60. jz.).

62 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 6. levél. 1904. szept. 13.; uo. 9. levél. Kolozsvár, 1904. nov. 11. Még 1905-ben is a „rideg Kolozsvárról” értekezik. Uo. 17. levél. Kolozsvár, 1905. máj. 5.

63 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 277–278.

64 *Ifj. Zsilinszky Endre*: Írás a cenki halotról. *Békésmegyei Közlöny* 1905. júl. 25. 1–2.

65 *Uő*: Egy szerény ötlet I. *Békésmegyei Közlöny* 1905. nov. 23. 1–2.

66 *Uő*: Írás a cenki halotról. *Békésmegyei Közlöny* 1905. júl. 25. 1–2.

67 *Uő*: Egy szerény ötlet II. *Békésmegyei Közlöny* 1905. dec. 2. 1–2.

68 Ld.: *Gyurgyák J.*: i. m. (6. jz.) 109–110.

69 *Ifj. Zsilinszky Endre*: Egy szerény ötlet III. *Békésmegyei Közlöny* 1905. dec. 7. 1–2.

70 *Ifj. Z. E.*: Epilógus a szabadelvű párt halálához. *Szabadság* 1906. ápr. 22. 2–3. Később ez a kép jóval cizelláltabb lesz. A II. világháború idején Bajcsy-Zsilinszky a dualizmust már csupán nemzeti minimumként, fejleszteni kívánó kompromisszumként értékeli és 1880-tól kifejezetten romlásról értekezik. Vö. „Tisza István hatalmas magyar volt. Szinte Jókai-regénybe illő hős”, ám „az ezer-

kat – a későbbi politikus öntudatával oktatja a tizenéves ifjú: „Nem józan, nem hazafias dolog az önálló hadseregért fölláldozni gazdasági érdekeinket, s az általános választói jogért minden nemzeti állam legmélyebben fekvő alapját: az állam alkotó faj hegemoniáját.”⁷¹

Zsilinszky jogászok helyett bölcsészek és orvosok társaságát keresi, Timon Ákos jogtörténetéről⁷² viszont elismerően nyilatkozik, mivel az „igen szépen domborítja ki a magyar alkotmány önálló voltát”.⁷³ A magyar alkotmány és a jog történeti szemlélete a későbbiek során is meghatározó lesz politikai gondolkodásában, Timon hatása pedig egyik utolsó kéziratában is kimutatható.⁷⁴ Visszaemlékezései szerint „ezekben az években aránylag kevés könyvet olvastam, inkább a szememet és az érzékeimet nyitottam ki az emberi világ nagyobb dolgai felé. Sőt egy kis enyhe kételkedést, majdnem ellenszenvet is szívtam magamba diákéveim alatt a könyvek és a betű túlzott kultusza irányában, mert láttam szegény édesapám valóban nagystílű, és óriási tudományos apparátussal dolgozó gazdálkodását s annak vajmi gyöngye anyagi eredményeit.” Ami politikai meggyőződését illeti, úgy emlékezik, „egyetemi éveimben szilárdan 67-es maradtam, ebbéli meggyőződésemben megerősödtem németországi – lipcsei és heidelbergi – diákéveim alatt, ahol fölébredtek gazdasági és szociális érdeklődéseim”. Pártállása ugyanakkor nem akadályozta meg, hogy „kuruc ember”-ként méltassa Apáthy István⁷⁵ leköszönő rektort, aki a függetlenség és az önkormányzat fontosságát hangsúlyozta, valamint az álla-

éves magyar politikai eszmeanyagon nem tudott uralkodni e hatalmas Tisza. [...] Siralmasan merev volt a dualizmus kérdésében” és érzéketlen volt szeretett parasztsága iránt, vagyis elmulasztotta a magyarságot megerősítő földreformot, ami Bajcsy-Zsilinszky értelmezésében az összeomlás gátja lehetett volna. *Bajcsy-Zsilinszky Endre: Helyünk és sorsunk Európában.* Gergely, Bp., 1941. 306–307.

71 *Ifj. Zsilinszky Endre: Egy szerény ötlet II. i. m. (67. jz.) 1–2.*

72 Alighanem erről a több kiadást megért kötetről van szó: *Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet tekintettel a nyugati államok fejlődésére.* Hornyánszky, Bp., 1903. Timonról megemlékezik a Szekfü-levélnél is, mint arról a jogtörténészről, „aki először nevezte Werbőczy gyönyörű, világos és örök érvényű jogmagyarázatát a Szent Korona tanának”. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 38.*

73 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 11. levél. Kolozsvár, 1904. dec. 11.

74 Ahogyan erre már Tilkovszky Loránt felhívta a figyelmet. *Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky Endre 1944. évi tanulmánya a kisebbségi kérdéstről és Magyarország belső föderalizálásáról.* Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 1986. (Baranyai Levéltári Füzetek 95.) 671.

75 Apáthy István (1863–1922) zoológus, az MTA levelező tagja. Politikai pályájának kezdetén, 1905-ben az Általános Titkos Választójog Liga egyik elnöke volt. 1907-ben Apáthy csoportjának kiválása okozta a Társadalomtudományi Társaság kettészakadását. Jászi és Apáthy kapcsolata később normalizálódott. *Litván György: Jászi Oszkár.* Osiris, Bp., 2003. 54., 64., 67., 84., 465. Zsilinszky vonatkozó levele: OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 8. levél. Kolozsvár, 1904. szept. 23. Ebben az időszakban tanított Kolozsvárott a polgári radikalizmus meghatározó alakja, Somló Bódog is, rá azonban nincsen adat Zsilinszky leveleiben. Somló az 1902/1903-as tanévtől magántanárként tanított, 1905-től jogbölcséletet és tételek nemzetközi jogot oktatott egyetemi tanárként, a ny. rendes tanári címet pedig 1909-ben nyerte el. *Márki S.: i. m. (59. jz.) 168., 173. és Jászi Oszkár válogatott levelei.* Szerk. Litván György–Varga F. János. Bp., 1991. 41.

mi függés csökkentését sürgette a századelős felsőoktatásbeli konfliktusokat is érintő beszédében. Apáthy egyébként meglehetősen népszerű volt a hallgatóság körében, még fáklásmeneteket is szerveztek védelmében.⁷⁶ Az egyik ilyen alkalommal Zsilinszky Hock Jánost⁷⁷ marasztalta el „sátánképű, aranyszájú csuhás”-ként, egy másik szónokot pedig azért vont kérdőre, hogyan „mert nyomorult aulikus csuhás hazafiságról beszélni!”. A kolozsvári egyetem román nemzetiségű hallgatóira tekintettel megjegyzi: „igazán szégyellem magam az oláh fiúk előtt akik képelem jó véleménnyel vannak ezek utána a magyar parlamentről.”⁷⁸

1905 elején iratkozott be Zsilinszky a protestáns egyetemisták Bethlen Körébe és az Egyetemi Körbe, majd 1906-ban a Luther Kör tagja is lett. Ebben az időben már tanult angolul és beiratkozott a bölcsészkar történelmi óráira is.⁷⁹ Utóbbi tette meghatározónak bizonyult, mivel még 1942-ben is nagy tisztelettel emlékezett meg Márki Sándor történelemtudósról, akinek művei tiszteletben tartották „a nemzet géniuszát, a magyarság ősi és lényegében változhatatlan szellemét, a magyar hivatás és történelmi küldetés őstörvényét”.⁸⁰ A függetlenségpárti Márki érdeklődésének középpontjában a társadalmi mozgalmak, jelenségek és a művelődéstörténet álltak, és „népi sarjként” komoly karriert befutva a romantikus-nacionalista-függetlenségi vonulat (Horváth Mihály – Thaly Kálmán – Márki Sándor – Rugonfalvi Kiss István) egyik emblematisz alakjává vált. Felfogása szerint a múlt nemes tanulságait kamatoztatni kell a jelenben, vagyis a „tanító, pragmatikus történelem” mellett tört lándzsát (hasonlóképp, mint Bajcsy-Zsilinszky, például Szekfűvel folytatott vitájában). Márki ugyanakkor érzékeny volt a gyermekkorából jól ismert népi-paraszti világ iránt is, így Dózsa Györgyöt sem lázadó parasztvezérként, hanem a demokrácia úttörőjeként értékelte egyik művében. Dolgozatának bírálói – köztük Zsilinszky Mihály – felforgatónak értékelték munkáját.⁸¹ Demokratizmusa azonban nem vonatkozott mindenkire. 1912-es hitvallása szerint korbáccsal kell kiütni a haza ellenségeit, akik „a történelem és annak hazafias szelleme, nemzeti iránya ellen izgatnak”⁸² – ez a tétel pedig már a fajvédő Zsilinszky „kályhán költött bocs-

76 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 10. levél. Kolozsvár, 1904. dec. 5.

77 Hock János (1859–1936) katolikus pap, politikus és író, a Nemzeti Tanács elnöke 1918-ban. 1905-ben Bánffy Dezső híveként „Kecskemét város alsó kerülete választotta meg képviselővé”. Sturm-féle országgyűlési almanach i. m. (22. jz.) 297–298.

78 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 16. levél. Kolozsvár, 1905. márc. 26.

79 Uo. 13. levél. Kolozsvár, 1905. febr. 11. és 21. levél. Kolozsvár, 1905. okt. 26.; *Borsi J.*: Egyetemi évek i. m. (60. jz.) 43.

80 *Tilkovszky Loránt*: Bajcsy-Zsilinszky önéletrajzi vallomása politikai nézetei fejlődéséről és a szellemtörténelemhez való viszonyáról. Századok 105. (1971) 972. Könnyen lehet, hogy Márki ismerve a családot (Zsilinszky Lajost és Mihályt) már eleve külön figyelemmel volt Endre iránt. Erdész Ádám szíves közlése. Vö. Márki Sándor naplói. I. 1873–1892. Szerk. Erdész Ádám. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2015.

81 *Paksa Rudolf*: Márki Sándor. Korunk 22. (2011) 5. sz. 60–65.

82 *Márki Sándor*: A történelem magyar szelleme. Stief, Kolozsvár, 1912. 7.

koros imperializmus” tételére rímel.⁸³ Márki emellett a turanisták népes táborát is erősítette,⁸⁴ mely gondolat haláláig elkísérte tanítványát.

A fiatal joghallgató a darabontkormány idején éjszakába nyúló politikai vitákban vesz részt és a köztéri politikával is megismerkedik (tüntetésekkel, lovasrohakkal és bombákkal).⁸⁵ Maradandó hatással lesz rá Nietzsche, akinek Übermensch-tézisét Tisza Istvánban perszonalifikálja és a tömegek csordaszellemét hangsúlyozza.⁸⁶ Sokirányú tájékozódását mutatja, hogy ezzel egy időben, 1906 tavaszán közgazdasági pályázatot ad be *A szocializmus és a nagytőke* címmel. Jelígenek a beszédes „Súrlódás nélkül nincs mozgás a természetben, küzdelem nélkül nincs fejlődés a társadalomban” címet választotta. „A pályázatokat Navratil Ákos professzor bírálta el, akiről Zsilinszky már korábban is nagy tisztelettel írt, igazi modern tudósnek tartotta.”⁸⁷ A munka háttéréről az egyetemi értesítő értékelése tudósít,⁸⁸ rámutatva, hogy főképp két, eltérő szellemiségű könyvön alapszik: egyrészt a liberális közgazdász Paul Leroy-Beaulieu magyarul is megjelent *Az új szocializmus és annak bírálata* című művén, másrészt Albert Schäffle német közgazdász, szociológus *Die Quintessenz des Socialismus* című művén.

Leroy-Beaulieu kifejezetten kritikus a tudományos szocializmus iránt, mivel véleménye szerint nem lehet kibékíteni, egyesíteni a társadalmi ellentéteket. Jellegzetes metaforája szerint „a természettudós megvizsgálja az emberi szervezetet, létezésének föltételeiről számot vet; elemzi a szervek működését és kölcsönös viszonyait, és gyermekes foglalkozásnak tartaná egy tökéletesebb szervezetről ábrándozni”. Bár a liberális gazdaságpolitika lepergett Zsilinszkyról, a magángazdaságokat történetileg kialakult szükségszerűségként bemutató, kollektívizmustól óvó részek végső soron a paraszti kisbirtokok melletti érvként is hathattak. Ráadásul Zsilinszky éppen emiatt kapott dorgáló sorokat Navratiltól, mivel egy helyütt azt állította, hogy a történelmi fejlődés a latifundiumoktól a kisbirtok felé mutat.⁸⁹ Ami a birtokpolitikát illeti, Leroy-Beaulieu szerint a társadalmi fejlődés meghaladta a közös birtoklást, vagyis a föld államosítása igazságtalan lenne. A demokra-

83 *Zsilinszky Endre*: Újévi nyílt levél a derecskei választókerület polgáraihoz. Stádium, Bp., 1924. 13.

84 *Márki Sándor*: A turáni népek története. Turáni Társaság, Bp., 1922. 14. Hasonló okfejtés: *Uő*: Kapcsolatok a turáni népek történetével. Turáni Társaság, Bp., 1922.

85 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 13. levél. Kolozsvár, 1905. febr. 11. és 21. levél. Kolozsvár, 1905. okt. 26., valamint 22. levél. Kolozsvár, 1905. nov. 7.

86 „Ma tartott egy gimnáziumi igazgató [...] érdekes felolvasást Nietzschéről s ez az örült filozófus olyan szent igazat mond, mikor azt állítja, hogy az emberek legnagyobb tömege abba a kategóriába sorolható, melyet »csorda«-nak nevez, ezek a társadalom kerekerei [...] a csorda nem érdemli meg a Tisza-féle übermenscheket.” OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 26. levél. Kolozsvár, 1906. ápr. 22.

87 *Borsi J.*: Egyetemi évek i. m. (60. jz.) 44.

88 Beszéd (1905) i. m. (20. jz.) 59–68.

89 Annál nagyobb volt az elégtétel Jaffé professzornál Heidelbergben, aki megvédte álláspontját az egyébként általa tisztelt Navratillal szemben. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 32. levél. Heidelberg, 1907. júl. 12.

tikus szellem csorbította a földbirtokosokban a felelősség érzetét, a parasztokban pedig az engedelmességét, ami nagy baj szerinte. E nézetében a harmincas években már aligha osztozott Bajcsy-Zsilinszky,⁹⁰ Leroy-Beaulieu azon tétele viszont, miszerint minél jobban erősödik a parlamentarizmus és a demokratizmus, annál alkalmatlanabb lesz az állam ellátni a szerepét,⁹¹ egyezik a magyar politikus-publicista húszas évekbeli felfogásával.⁹²

Leroy-Beaulieu meglehetősen lekicsinylően beszélt Schäffle „könyvecskéjéről”, ám az egykori osztrák kereskedelmi miniszter már csak fő művének, az organikus szociológiai iskola egyik alapmunkájának (*Bau und Leben des socialen Körpers*) négy kötete miatt sem intézhető el egy kézlegyintéssel.⁹³ A Zsilinszky által olvasott, először 1874-ben megjelent *Die Quintessenz* sem volt sikertelen munka, amit jelez, hogy a magyar fordításig (1911) 14 kiadást ért meg. Bár a szerző nem szocialista, a közgazdasági fókuszú munkát kimért, elfogulatlan hangnem jellemzi, reformokat javasolva igyekszik gazdasági kérdések felé terelni a szocialista teoretikusokat. Zsilinszkynek még a húszas években is igen megértő szocializmuskritikája részben ide vezethető vissza, de a társadalom Leroy-Beaulieu-nál is megfigyelhető, biológiai szervezatként történő felfogása és a szocialista értékelmélet revíziója is kimutatható hatást gyakorolt rá.⁹⁴ Schäffle meggyőzően érvel a használati érték és az érdekeltté tétel fontossága mellett, de a „vadhajtások” (kommunisztikus gyermeknevelés, vallásgyűlölet stb.) társadalmi népszerűtlenségére is rámutat. Antiszemita klisék nélkül hozza példa gyanánt a Rothschildokat, Marxot és Lassalle-t arra a már a kortársak által is érzékelt látszatellentmondásra, miszerint soha ilyen súlyos támadás a pénzarisztokráciát – benne a zsidóságot – nem érte, mint a szocializmus részéről, melynek terjesztői nagyrészt a zsidóság köréből verbuválódnak. A spekulatív kereskedelem megszűnése a sajtó gazdasági korrupciójának is véget vetne, ahol szintén a zsidók dominálnak, csakúgy, mint a börzén – vallják a „szocializmus izraelitái”. Schäffle alighanem sajnálkozna a kapitalizmus efféle megszűnésén és pusztulásról beszél,⁹⁵ a fiatal Zsilinszkyben azonban vélhetően kevésbé cizelláltan rakódott le az egykori osztrák miniszter gondolatmenete.

90 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Egyetlen út a magyar paraszt. Kelet Népe, Bp., 1938.

91 *Leroy-Beaulieu*: Az új szocializmus és annak bírálata. Ford. Sasvári Ármin. MTA, Bp., 1888. 10., 228., 170–231.

92 Vö. a „rég, dohos magyar álparlamentarizmus” vélt újraéledéséről írtakat: *Zsilinszky E.*: Újévi nyílt levél i. m. (83. jz.) Zsilinszky ebben a nyílt levélben ad számot derecskei híveinek a kormánypartból való kilépésről és a fajvédő párt megalakításának okairól.

93 *Albert Schäffle*: *Bau und Leben des socialen Körpers*. Laupp, Tübingen, 1896.

94 Az értékelmélet alapvetése szerint egy áru értékét az előállításához szükséges munkaidő határozza meg (a kereslet helyett) a tőkés rendben. Schäffle szocialista berkekben meglehetősen népszerűtlen tézise azonban felveti, hogy ennek nemcsak a kapitalizmusban, de a kollektív termelés idején is érvényesülnie kellene. *Albert Schäffle*: A szocializmus alapvető tanításai. Ford. és bev. Ipolyi Tamás. Lampel, Bp., 1911. 1–5. Zsilinszky Heidelbergben is ezt a témát választotta szemináriumi dolgozatának témájául. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 31. levél. Heidelberg, 1907. máj. 31.

95 *Albert Schäffle*: *Die Quintessenz des Sozialismus*. Perthes, Gotha, 1885. 5–41.

A szakzsűri a hatvanoldalas dolgozatért végül megosztott pályadíjban részesítette „Zsilinszky Edé”-t.⁹⁶

Fontos állomás a Németországban eltöltött két szemeszter (1906 – Lipcse; 1907 – Heidelberg) is, mivel hazai összehasonlításokkal teletűzdelt leveleiben és újságcikkeiben – hasonlóan Kodolányi finnországi útirajzaihoz⁹⁷ – egy imaginárius külföldi minta fénytörésében mond ítéletet Magyarországról: „Minél jobban figyelem a német világot, annál tisztábban látom önmagammat és önmagunkat. A saját nyomorúságunkat.”⁹⁸ A békéscsabai ifjút egyszerre nyűgözi le az igazságügyi palota monumentalitása, az egyetem felszereltsége, valamint Bismarck és Goethe szelleme.⁹⁹ Már ekkor igen gyakorlatias szempontrendszere szerint a németnél eredetibbként elismert francia és angol szellem a német akarat által tudja a legkimagaslóbb eredményeket produkálni. Az egyénekenként középszerű németekből kirajzolódó németiség a szilárd akarat, az erkölcsösség, a rend- és munkaszeretet révén nyeri el szimpátiáját („mint nemzet, a német a legnagyobb”).¹⁰⁰ Zsilinszky Németországban ismerkedett meg a két későbbi fajvédőre, Bangha Bélára és Lendvai Istvánra is hatást gyakorló¹⁰¹ Werner Sombarttal, és meg is vette „a legnevesebb mai német szocialistának a könyvét”, mely komoly hatást gyakorolt rá.¹⁰² A korában rendkívül népszerű, sok húron játszó – a marxizmustól induló, de a Harmadik Birodalomban is aktív – szociológus-közgazdász¹⁰³ szerint a szocializmus az elmélet, a szociális mozgalom pedig a tett. Zsilinszky Schäffle szellemében leszögezi: a szociális, sőt a szocialista mozgalom és maga az osztályharc is törvényszerű reakció („mint a zivatar a fülledt levegőben”) a kapitalizmusra, ám ez nem jelent szükségszerűen doktrinerséget vagy erőszakot, mivel az organikusan fejlődő társadalomban törekedni kell kompromisszumokra és a szociális reformra. Ez a meglátás illeti Zsilinszky konzervatív társadalomszemléletéhez.¹⁰⁴ másfél évtized múlva

96 Beszédek (1905) i. m. (20. jz.) 68.

97 *Váradi Illikó*: A parasztpolgárosodás „finn útja”. Kodolányi János finnországi tevékenysége és finn útirajzai. University of Jyväskylä, Jyväskylä, 2010.

98 *Ifj. Zsilinszky Endre*: Egy magyar lipcei naplójából. Szabadság 1907. jan. 2. 1–2.

99 *Uő*: Egy magyar lipcei naplójából. Szabadság 1907. jan. 23. 1–2.

100 *Uő*: Egy magyar lipcei naplójából. Szabadság 1907. jan. 25. 1–2. Öt évvel későbbi megfogalmazásában: „A germán szellem nehézkessége, dús fantáziája, mély érzésvilága, naivsága, előkelő férfiasága, könnyeken át mosolygó humora közelebb áll fajunk pszichéjéhez, mint a graciózusabb, de kisebb lendületű gall-román szellem!” *Desztuktivizmus és konzervativizmus*. Budapesti Hírlap 1912. júl. 27. 3.

101 *Gyurgyák J.*: i. m. (6. jz.) 79., 160.

102 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 28. levél. Lipcse, 1907. február 2.; *Werner Sombart*: Sozialismus und soziale Bewegung. Fischer, Jena, 1896.

103 *Jürgen Kuczynski*: Sombart, Werner. http://www.encyclopedia.com/topic/Werner_Sombart.aspx (a letöltés ideje: 2015. nov. 19.)

104 Viszont Sombart sovinsztaellenes „kulturális hazafisága” lepergett Zsilinszkyról. Vö. *Werner Sombart*: A szocializmus és a szociális mozgalom. Ford. Vezsenyi Béla. Grill, Bp., 1908. Idézet 235. Zsilinszky egyedi tapasztalatai ugyanakkor már ekkor sem mindig harmonizáltak általánosító ítéleteivel. Tanulmányútján egy személyes élmény kapcsán arról értekezett, hogy a német „allddeutsch” „utálatosabb fajta a mi sovinsztáinknál”, mert míg a magyarok korgó gyomorral

is hivatkozza Sombartot – igaz egy másik, fajvédelmi szempontból érdekesebbnek ítélt írását.¹⁰⁵

Az ifjú jogásznövendék Lipcsében hallgatta többek között Wilhelm Wundtot, „Európának ezidő szerint talán legnagyobb filozófusát” és Karl Büchert, aki „szintén világhírű ember [...] mint közgazdasági politikus”. Wundt a korban rendkívül népszerű néplélektani kutatások úttörőjeként a történelmet a különböző nemzeti karakterekből kiindulva tartotta értelmezhetőnek, mely felfogás nemcsak Zsilinszky életművében, de a professzort szintén Lipcsében hallgató Karácsony Sándor pályáján is kimutatható.¹⁰⁶ Ám a tanárokon túlmenően egy eszméletű barátság¹⁰⁷ és az egyetemi szellemiség is magával ragadta a fiatal embert. Mint fent idézett levelében megjegyzi, egyházjogprofesszoránál a szász király is hospitált, de „ez itt nem is valami különös jelenség: nem is nagyon éljenezték, mikor bejött az egyetem épületébe; aztán beült szépen a padokba mint más közönséges ember”. Emellett a technikai vívmányok is mély nyomokat hagytak Zsilinszkyben, aki tanulmányutakon is tájékozódhatott, megismerve például a német mezőgazdaság széles körű villamosítását. Konklúziója: „Magyarország vagy másképpen fog a jövőben gazdálkodni, vagy menthetetlen.”¹⁰⁸ Bonnban és Bochum környékén mezőgazdasági termelő-, fogyasztó- és hitelszövetkezeteket látogatott meg, de még ennél is kontrasztosabb számára a biológiai laboratóriummal felszerelt, oltóanyagokkal, tápanyag- és trágyázásfejlesztéssel, növénybetegségekkel és -nemesítéssel foglalkozó gazdasági szakiskola. A Ruhr-vidéken a duisburgi kikötő és az essen-i Krupp-művek hatottak rá elsősorban. Az otthon tapasztaltakkal szemben oly kontrasztos technikai fejlettség mellett a munka- és lakáskörülmények, illetve a munkásbiztosítás eszméletű hatásáról szólt részletesebben leveleiben – és 35 évvel későbbi politikai vitáirátában.¹⁰⁹ A későbbi politikus és sajtószervező zsnalisztikai szemináriumot is hallgatott egy magyarbarát professzornál, aki elvitte a *Frank-*

áhitóznak, addig a német jóllakottan is éhes. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 31. levél. Heidelberg, 1907. máj. 31.

105 Vö. *Werner Sombart*: Die Juden und das Wirtschaftsleben. Duncker, Leipzig, 1911. Hivatkozta: *Zsilinszky Endre*: Nemzeti újjászületés és a sajtó. Táltos, Bp., 1920. 26., 68.

106 Vö. *Trencsényi Balázs*: A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában. Argumentum, Bp., 2011. 51., 376–384.

107 Lipcsében ismerkedett meg a csupán 27 éves, ám máris neves mérnökkel, Groffits Gáborral. Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

108 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 30. levél. Lipcse, 1907. márc. 2. Hasonló módon rácsodálkozik egy német kisváros polgármesterének egy volt munkással közösen megtartott beszédére is. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 3. levél. 1907. máj. 27.

109 Németországban „fölbredtek gazdasági és szociális érdeklődéseim: egy rajnai diáktanulmányút, az essen-i Krupp-művek és az ottani munkásviszonyok látása elég impulzust adott munkás vonatkozásban, a németországi mezőgazdasági, főleg pedig a bonni mezőgazdasági főiskola tevékenységének bemutatása, valamint dániai utam, földművelési vonatkozásban”. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 20–21. Dániában többféle népegyetemet, mezőgazdasági intézetet és múzeumot, szövetkezeti tejgazdaságot és közgazdasági intézményt látogatott meg. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 2. levél. Koppenhága, 1907. ápr. 18.

furter Zeitung nyomdájába és a Zaringia Burschenschaft összejövetelére, ahol „iszonyú gaudiummal” fogadták a magyar vendégdiákat.¹¹⁰ Ez nem tekinthető mellékes mozzanatnak, ha ismerjük Zsilinszky 1919 utáni szimpátiáját a magyarországi bajtársi szövetségek iránt,¹¹¹ illetve nosztalgikus visszaemlékezését a Németországban tapasztaltakra: „Szabályszerűen masszába fejlődtek fel a Volkshaus előtt. S egyszerre, mint az ézengés csattant fel a hatalmas dal »Es braust ein Ruf wie Donnerhall«. Aztán pedig a »Deutschland, Deutschland über alles«. Nem úgy hangzott, mint a mi diáktüntetéseinken szokott [...]. A német diákok roppant tömege, mint egyetlen óriás kórus énekelt és közben ökölbe szorított kézzel verték – egyelőre csak a levegőt.”¹¹²

Hazaérkezve az igen beteges¹¹³ fiatalember sikeresen ledoktorált,¹¹⁴ majd balatonfüredi kúrát vett,¹¹⁵ hogy aztán „egyéves önkéntesnek”¹¹⁶ álljon a bécsi 1. k. u. k. huszárezrednél. Mindez nem volt különösebben meglepő a korban, hiszen a megcélzott tartalékos tiszt rang népszerű volt a társadalom középső rétegeiben, ami az iskolázott polgári elemek, a nemzetiségek, valamint a zsidóság megjelenését eredményezte a hadi iskolákban. Jelzésértékű ellenben, hogy fia előmeneteléhez id. Zsilinszky Endrének 6000 koronás bankhitelt kellett felvennie.¹¹⁷ A tiszt presztízs fénykorában – vagyis 1890 és 1914 közt – a lovasság tisztikara döntően már középosztálybeli volt, bár épp a huszárönkénteseknél maradt domináns a ne-

110 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 32. levél. Heidelberg. 1907. júl. 12.

111 Az egyetemi és főiskolai diákság „csodálatos [...] kibontakozása” üdvös és támogatandó. *Zsilinszky E.: Újévi nyílt levél i. m. (83. jz.) 17.* Vö. *Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. Egyetemi ifjúság és jobboldali radikalizmus a Horthy-korszakban.* Attraktor, Mária-besnyő, 2012. 159–160., 194.

112 *Zsilinszky E.: Militarizmus – pacifizmus i. m. (3. jz.) 30–31.*

113 Az életét végigkísérő gyomor bajai Kolozsvárott kezdődtek 1907-ben. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 35. levél. Kolozsvár, 1907. okt. 14. és 36. levél. Kolozsvár, 1907. dec. 15.

114 Ifj. Zsilinszky Endre 1908-ban nyert államtudományi doktori oklevelet, 1909-ben pedig jogtudományit. Beszéd, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1908/9. tanévi rectora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1908. évi szeptember 27.-én tartattak. Kolozsvár, 1908. 65. és Beszéd, a melyek a Kolozsvári M. K. Ferencz József Tudományegyetem 1909/10. tanévi rectora és tanácsának beiktatása és a tanév megnyitása alkalmával 1909. évi szeptember 19.-én tartattak. Kolozsvár, 1909. 102.

115 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 39–40. levél. 1909. aug. 13. és 1909. aug. 31. Míg Balatonfüreden vastagbélhuratot állapítottak meg nála, 1916-ban Temesváron ehhez már fekély is párosult. Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.) (Zsilinszkyt gyomor bántalmai élete végéig keserítették.)

116 „Az »egyéves önkéntes« ugyanolyan sorozott katona volt, mint bármely más újonc, de számos kiváltságot élvezett, s csakis őt vették fel a tiszt iskolára. Mihelyst bevégezte rövid kiképzési idejét, az »önkéntes« rendszerint hadapród őrmesternek nevezték ki, s minden esélye megvolt rá, hogy három év múlva zászlóssá, később pedig tartalékos hadnaggyá léptessék elő.” Ezt követően egy különleges tanfolyammal válhatott hivatásos tiszté. *Deák István: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztségeinek társadalmi és politikai története 1848–1918.* Gondolat, Bp., 1993. 116.

117 Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

mesi háttér, vagyis ez az igen költséges fegyvernem sokat megőrzött eredendő arisztokratikusságából.¹¹⁸ Zsilinszky „önkéntes” időszaka (1909–1910) szempontunkból azért érdekes, mert egy eddig különösebb figyelemre nem méltított afférja bepillantást enged gondolkodásmódjába. Az esemény ráadásul alapvetően befolyásolhatta lelkiállapotát – lehet, személyiségét is –, ami viszont már az 1911-es Áchim-ügy miatt sem mellékes. Az esetről monográfusa ekképp számol be: bár Endre „nagy örömmel és odaadással kezdi önkéntesi kiképzését, balszerencséjére – és heves vérű természetéből adódóan – már az első hetekben kellemetlen afférja támad egy osztrák önkéntessel”.¹¹⁹ A szerző által is idézett családi levelezés és a bécsi katonai levéltár jóvoltából azonban mélyebben rekonstruálható az eseménysor. Endre fiuk 1909. november 1-jén kelt leveléből értesülhetek szülei, hogy gyermekük felpofozott „egy zsidó huszárönkéntest, aki a Lichtschein hangzatos névre hallgat. [...] A zsidó a legarcátlanabb firma az Abteilungban. [...] A legkisebb sértést sem tűrhetem el senkitől sem de legkevésbé egy nyúlboröstől” – tette hozzá, korábbi leveleiben nem tapasztalt hévvel. A konfliktusnak prózai oka volt: a Zsilinszky által nagyon kedvelt névtorzítással „Lichtschwein”-ként aposztrofált illető vele és „egy másik keresztény önkéntessel szemben” is „szemtelenkedett”, őt ráadásul „közönséges fráternek” nevezte. Ez a ma már nevetségesnek tűnő indok az osztrák–magyar „Tartalékos Tisztek Útmutatója” szerint a becsületsértés minősített esete volt. A korabeli katonai törvénykönyvek a tisztek jogaként és kötelességeként szabályozták párbajképtelen sértő esetén a sértést helyben – szolgálati pisztollyal vagy karddal – megtorló „becsületbeli önvédelmet” (*Ehrennotwehr*), illetve a párbajt (*Rencontre* vagy *Zweikampf*), ha a sértés „úriembertől” érkezett. A tiszti becsület elvesztése (*Gefährdung der Standesehre*) a rangtól való megfosztást eredményezte, annak minden pozícióbeli és egzisztenciális következményével együtt. Vagyis a tiszti becsület védelme úgy vált a katonai élet – majd az „úriemberség” – rutinjává, hogy a polgári büntető törvénykönyv mind a két eljárást, a párbajt pedig még „a hadsereg büntető törvénykönyve is tiltotta”. A Zsilinszky által később oly nagy kedvvel gyakorolt¹²⁰ párbaj tehát elvárt, ám teljesen

118 *Hajdú Tibor*: Tisztikar és középosztály: Ferenc József magyar tisztjei. História–Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet, Bp., 1999. 98–113., 228., 289–335., 306–307.

119 A vonatkozó bekezdés a továbbiakban Zsilinszky „megaláztatásáról”, egészségi állapotáról és katonaelményeiről tudósít. *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 25.

120 Arca jellegzetes – tizenkét centiméteres – sebhelyét is párbaj közben kapta Szilágyi Lajos berettyóújfalui képviselőtől, 1921-ben. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL-OL), Magyar Távirati Iroda, „Könyomatos”, Napi hírek / Napi tudósítások (1920–1944). 1921. máj. 27. péntek, 3. oldal és Körösvidék 1921. máj. 24. 1. Bajcsy-Zsilinszkynek a harmincas évek végén is meggyúlt a baja a becsületbírókkal, mint a Földváry Andorral folytatott – a M. Kir. Főtiszti Becsületügyi Fellebbezési Tanácsig és Jány Gusztávig ívelő – ügye is szemlélteti (OSZK Kézirattár 28. fond, 3. A Bajcsy-Zsilinszky Endre ellen folytatott becsületügyi eljárásokra vonatkozó iratok). Az iratok tanúsága szerint 1942-ben – vélhetően Áchimot emlegető képviselőházi megnyilvánulása miatt – Paczolay Györggyel is volt lovagias ügye, aki református lelkész létre nem emelt kifogást a párbaj miatt (OSZK Kézirattár 28. fond, 2. Bajcsy-Zsilinszky Endre lovagias ügyeire vonatkozó iratok). Bajcsy-Zsilinszky Endre utolsó, fegyveres elégtételről tudósító levele 1944. március 3-áról származik.

illegális intézményként működött a Monarchiában, majd a Horthy-kori Magyarországon, egészen 1930-as legalizálásáig.¹²¹

A korabeli magyarországi társadalmi viszonyok szimptomája, hogy Zsilinszky a párbaj úri formájának polgári, sporttá szelídített változatát is gyakorolta, noha inkább praktikus okokból¹²² (az iránta nem túl jóhiszemű kortársa szerint meglehetősen középkorias színvonalon).¹²³ Mindent értelmezni és szintetizálni igyekvő alkatának megfelelően mintegy Elias civilizációs folyamat-elméletét¹²⁴ előlegezi egy nőegyleti előadásában, ahol heidelbergi (!) tapasztalatai alapján értekezik az angol telivérékhez hasonlított „angol faj” exkluzivitásáról, fölényéről, előkelőségéről, finom arroganciájáról, „amely csak szabadnak született, hódításhoz szokott és uralkodásban felnőtt fajnak lehet a sajátsága”. (Hasonló véleményen van „a többi északi germán rokonaik”-ról is.) Zsilinszky felhívja hallgatóságának a figyelmét, hogy a letűnt „harcias kor” után „a modern élet nem nyújtja a természetes akadályokat [...], nekünk magunknak kell ilyen akadályokat teremtenünk, hogy vérünk lüktetése meg ne lassudjon ereinkben. A férfi keresi a veszedelmet ott, ahol az magától nem kínálkozik. [...] A veszedellemmel való játék az egyetlen igazi mámor. [...] Az emberben a magános, erőszakos, de nemes hústevő ragadozó küzd a tömegben élő, ravaszkodó, alacsony, de békésebb növényevő majommal.” Nem meglepő, hogy Zsilinszky a rohamozó huszárok „gyönyörűségét” választotta szemléltető eszközül és – egyben „polgáriasítva” is a témát – kiemeli: a „léleknélküli” kenyérharcban, „a modern élet egyoldalúságának ellensúlyozására állították be az északi germánok a sportot, mint társadalmi intézményt”.¹²⁵ Hozzátehetjük: a húszas évek derekán a MOVE ügyvezető elnökeként hasonló okokból látott hozzá a szervezet országos keresztény és nacionalista sportszervezetté történő átszervezéséhez.¹²⁶

Visszatérve az afférra, a csabai önkéntes ott követett el hibát, hogy tisztnövédeként próbált a tisztői becsületnek elégtételt szerezni (amit a katonai előírások szí-

121 *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 162–177. Idézet: 167.

122 Már a konfliktusról beszámoló első bécsi levelében tudósít róla, hogy hasonló esetekre számítva megkezdte „a vívás alapos tanulását”. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 41. levél. Bécs, 1909. nov. 1.

123 Fontos hangsúlyozni, hogy Domokos József egyszerre szól Áchim-párti szemtanúként, történészként és jogásként Áchimról és környezetéről, illetve kifejezetten a perről. Visszaemlékezése szerint Endre az Áchim-ügy előtt lelkesen látogatta a csabai vívótermet, bár gyenge vívó volt: „Vad csapkodásai miatt magunk között mészárosnak csúfoltuk.” *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 280.

124 *Norbert Elias*: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Bp., 2004. A párbaj szociológiai látószögből elsősorban rendies közösséghez tartozó kiváltságosok (nemesek) zárt közösségének erőszak-racionalizációja, mely a civilizáció folyamatában finomodott sporttá, az immáron a polgárság számára is elérhető – ám arisztokratikus jegyeit megőrző – vívássá. Vö. *Hadas Miklós*: *A modern férfi születése*. Helikon, Bp., 2003. 85–109.

125 *Zsilinszky Endre*: *A sportról*. Békésmezei Közlöny 1911. márc. 30. 2–3.

126 *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 78–80.

gorúan tiltottak),¹²⁷ ráadásul ellenfele státusza hasonlóképp „rendezetlen”, választott eszköze (pofon) pedig a fenti etikett szerint elhibázott volt – sőt éppen a pofon minősült az egyik legkomolyabb becsületsértésnek.¹²⁸ Lichtschein helyzetét tovább bonyolítja vélt zsidó származása.¹²⁹ 1911-ben a lovassági tisztek körében elenyésző a zsidóság részaránya, a tartalékos tisztek közt azonban ez a szám már 17–18% volt.¹³⁰ Hogy ez így alakult, abban a fent említett arisztokratikusság mellett szerepe lehetett a zsidó és nem zsidó tisztek közti „hűvös viszonynak”,¹³¹ esetenkénti ellenszenvnek is. Zsilinszky a tisztázatlan helyzetben először ugyan ügyesnek tűnő trükkel próbálkozott („érezze magát felpofozva”), ám a következő sértés után már arcon is ütötte. Mint írja, „felfordult velem a világ és mérhetetlen felháborodásban és dühömben a zsidót kegyetlenül felpofoztam”. Ezután – állítása szerint – mindenki körülrajongta, „valósággal állandó udvarral öveznek, mint aki az egy zsidóban az egész pocsék zsidó önkéntesi táborát megaláztam [...] jól esik a bajban a rokonszenvnek ilyen kedves megnyilvánulása”. Figyelemreméltó, hogy bajtársai szerint jelentenie kellett volna – no nem a sértést, hanem az első (verbális) visszavágására történő reakció *elmaradását*. Ugyanis az „elképzelt pofon”-ért nem kért elégtételt Lichtschein, ami értelmezésükben becsületének elvesztését eredményezte. Ez a vélekedés egyrészt az ambiciózus növendékek tisztí identitását feltételezi, másrészt a folyamatosan változó katonai szabályzatok képlékenységére figyelmeztet.¹³²

A csabai ifjú saját véleménye szerint nemcsak növendéktársai, de a tisztek is „a legnagyobb jóindulattal” voltak iránta, noha komoly bajba került, fegyelmi eljárás indult ügyében, az eset miatt nem engedték tisztí iskolába (sem haza karácsonyra), és amit legalább ekkorra tragédiaként élt meg: Lichtscheinrel egyetem-

127 Az önkéntes akkor volt párbajképes, ha elérte a kadét őrmesteri rangot. *Hajdú T.*: i. m. (118. jz.) 293.

128 Deák szerint a párbaj legsúlyosabb okának a tetteges bántalmazást, például a pofont (*Ohrfeige*) tartották, „ami egy közép-európai úriember szemében a legdurvább sértésnek számított”. *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 173. Vagyis Lichtscheint érte a komolyabb sérelem.

129 Fejérváry is zsidóként („Jude Namens Lichtschein”) említette protekciókérő levelében. Österreichisches Staatsarchiv (Bécs), Kriegsarchiv, Militärkanzlei Seiner Majestät (= ÖStA KA MKSM), 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19. A bécsi levéltári forrásokért Számvéber Norbertnek mondok köszönetet.

130 Vö.: „A Monarchia hadseregében a háború előtt a teljes katonai állomány 3,1%-át adta a zsidóság, ami alatta maradt a zsidók Monarchiabeli számarányának (4,4%). A zsidó katonatisztek aránya még kisebb volt, de európai viszonylatban egyáltalán nem volt elhanyagolható. [...] *Deák István* adatai szerint 1911-ben a Monarchia hivatásos tisztjeinek 0,6%-a volt zsidó vallású, ezen belül az egészségügyi tisztek 1,9%-a, a gyalogsági tisztek 0,8%-a, és a lovassági tisztek 0,1%-a. Viszont a tartalékos tisztek és a katonai tisztviselők között nagyságrendileg nagyobb, 17–18% volt a zsidók aránya.” *Völgyesi Zoltán*: Lógósok vagy bűnbakok: Katonai szolgálat alól felmentett zsidók ellenőrzése 1918-ban. Archivnet.hu (2014) 5. sz. Deák István megemlíti, hogy a párbaj intézménye a szegényebb nemzetiségekből és társadalmi rétegekből származó tisztek kedvelt presztízsépitő lehetősége volt a Monarchiában. Érdekes módon – mint fogalmaz – „a rendszernek talán a legnagyobb haszonélvezői a zsidók voltak”. *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 170.

131 *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris, Bp., 2001. 92.

132 *Deák I.*: i. m. (116. jz.) 172.

ben¹³³ áthelyezték a közhuszárokhoz.¹³⁴ Ekkor, felmérve helyzete súlyosságát, korát meghazudtoló öntudattal és ügyességgel kezdte családja kapcsolati hálóját mozgatni. Mivel ezredese nem tartozott rajongóinak táborába („az ezredes úgy látszik dühös rám”), először apjával szeretett volna engesztelő levelet íratni,¹³⁵ majd inkább a párbajügyekben igen járatos¹³⁶ Fejérváry Géza királyi testőrparancsnokhoz küldi őt, hogy engedjék meg a párbajt, azaz állítsák vissza a becsületbíró-ság (*Ehrenrat*) összeülése előtti helyzetet. „Utóvégre édesapa Fejérvárynak elég nagy szolgálatot tett, ezt megtehetné viszonzásul.” Az utalás a Békés vármegyei „darabontfőispán”, Krösmárik János beiktatása körüli 1906-os botrányra vonatkozhat, ami id. Zsilinszky Endre Békés vármegyei elszigetelődéséhez vezetett.¹³⁷ Nem tudni, pontosan mikor kapcsolódott be a korábbi miniszterelnök az ügybe, mindenesetre 1910 júniusában egy ismeretlennek címzett, német nyelvű levelében Zsilinszky Mihály államtitkári és titkos tanácsosi szolgálataira hivatkozva, Endre dicséretével sem fukarkodva próbál odahatni, hogy a fiatal huszártiszt visszaszeresse elvesztett státuszát és jogait a huszárezrednél.¹³⁸

Zsilinszky azonban, az aktuális miniszterelnököt, Khuen-Héderváry Károlyt is bevonva tovább emelte a tétet, hiszen „míg a zsidó szabadon jár-kei”, ő nem mehet a városba és újságot sem tud olvasni. A gyors eredmények azonban elmaradtak, amit igen nehezen élt meg. 1910 tavaszán fokozódik türelmetlensége, rosszul viseli a kaszárnyafofogságot, a beteg gyomorral evett hideg ebédeket, a közhuszárok állítólagos gúnyos megjegyzéseit, gorombaságait és az alapszituációt („íme a dölyfös Zsilinszkyt megalázták a zsidóval szemben”). Ezredese megpróbálta párbaj nélkül elsimítani az ügyet, de mint Fejérváry is elismeri, ezt a fiatal magyar huszárnövendék először nem fogadta el, mivel „talán túlságosan is érzékeny becsületfelfogása szerint párbaj nélkül nem lehetséges a kibékülés”. Az ezredes ígéretet tett Fejérvárynak Zsilinszky visszavételére, aki így végül belement a „megalázonak tartott békülésbe” is.¹³⁹ Ám a kölcsönös bocsánatkérés után sem kapták vissza rangjukat a felek, sőt az ügy a hadügyminiszter elé került, aki Fejérváry értesülései szerint nem volt hajlandó a közbenjárásra, mivel az előző években

133 ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

134 ÖStA KA MKSM 1910. 35–1/5. Vortrag des Reichs-Kriegs-Ministers. Abteilung 2/W. ddo 26. September 1910. nr. 5871.

135 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 43. levél. Bécs, 1909. dec. 27.

136 „A hadvezetés pártolta a párbajt, sőt Fejérváry szinte arbiterként szerepelt; még a hetven felé járva is párbajozott 2–3 évenként.” *Hajdú T.*: i. m. (118. jz.) 109.

137 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 46. levél. Bécs, 1910. jan. 24. Id. Zsilinszky Endre azon kevesek egyike volt, aki elment a megyegyűlésre és támogatta az új főispánt. *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 79–81. és *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 32–33.

138 ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

139 A kibékülés „végtelen lelki depresszió”-t okozott számára. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 21. levél. Dátum nélkül.

ugyanennél az ezrednél hasonló események játszódtak le.¹⁴⁰ Zsilinszky ekkorra már elveszti türelmét. A tiszt mentalitás büvkörében élő fiatalember szüleinek bevallja: jogtalanul hordta ruháján a csillagot vakációján, de szégyellt volna csillag nélkül hazamenni. Hiúságán ráadásul újabb csorba esett, amikor a törzshuszárokkal a városon végigmasírozva nem engedték, hogy „csillagtalán” egyenruháját takarja. „Hozzájuk tartozónak néznek s úgy beszélnek velem, hogy összecsikordul a fogam” – írta, megjegyezve, hogy „3 zsidó önkéntes” kinevette, az őrmester pedig „kutya közhuszár”-nak nevezte. Végül a megaláztatásokat tovább nem bírva, leszállt a villamosról, amiért újabb (ötnapos) büntetést kapott.¹⁴¹ A hadügyminisztériumi jelentés szerint Zsilinszky „nem megyek ilyen paraszthordával” („mit einer solchen Bauernhorde nicht zu gehen”) felkiáltással hagyta el részlegét.¹⁴²

Leveleiben az erővonalakról sem mulasztja el tájékoztatni apját: „édesapa megnyugtatóra megjegyzem, hogy eddig csak nagyon polgári nevű önkéntesek neveit hallottam: valami Binder s hozzá hasonló nevű demokraták. [...] Bécs – még most is Bécs: Bécs az izlés, a művészet, a kultúra. A zsidók itt nem látszanak; s nem csak emberekben kevesebb a szemét [...], mint Pesten.” Bíz az idős testőrparancsokban, aki „még utólag is kitűnő szolgálatot tenne. Fejérvárt itt is mint a király kebelbarátját ismerik.”¹⁴³ Hogy az országosnak bajosan nevezhető ügy a legmagasabb szintre jutott, jelzi Endre korholó levele apjának, mivel az „kérdést intézett a főispánhoz, szükség van-e Tisza közbenjárására”. Endre úgy tudja, az apja audienciát is kért már Tiszától, bár véleménye szerint ez az intermezzo csak lassítja a folyamatokat. Míg apja a főispánnál is próbálkozott, ő a koalíció bukása után újra aktív „Miska bácsinál” ebédelt öccsével. Ez kétszeresen is kényes helyzetet teremtett, noha a pesti rokonok kedvesen fogadták őket („úgy látszik, most már azt veszik észre, hogy mi Gáborral nem nagyon kompromittáljuk a familiát s nem vagyunk azok a bizonyos szegény rokonok akiket nem szeretnek mutogatni”). Endre ügyesen helyezkedik Budapesten, olyan meghívásokhoz jut, ahova – állítása szerint – „még ők [ti. „Miska bácsiék”] se tudnak bejutni a kegyelmes címükkel”.¹⁴⁴ Kálváriája végül – vélhetően a fenti kapcsolati hálónak köszönhe-

140 ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

141 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 47. levél. Bécs, 1910. ápr. 20. A villamos mint „nem tiszt” jármű eleve megalázó volt számára. A tervezett apai látogatás kapcsán megjegyzi: „édesapa természetesen nem jöhet villamoson”, és kiemeli, hogy magyar lakótársa, bár német nevű és tökéletesen beszél németül, „nem zsidó, sőt az anyja b. Bánffy-lány”. Uo. 42. levél. Bécs, 1909. nov. 26.

142 ÖStA KA MKSM 1910. 35–1/5. Vortrag des Reichs-Kriegs-Ministers. Abteilung 2/W. ddo 26. September 1910. nr. 5871. A nehezen olvasható bécsi levéltári dokumentumok átírásáért Manhercz Orsolyának mondok köszönetet.

143 OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 19. levél. Dátum nélkül.

144 OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 23. levél. Dátum nélkül. Endre hiúságára jellemző az alábbi jelenet: „Én ellenben az ebédnél kellő mérséklettel fogadtam az Ilonka néni kedvességét, lenézó pillantásokat vettem rá, mert csúnyán fogta a

tően – 1910 nyarán ért véget, amikor kérvényét „őfelsége megkézjegyezte”,¹⁴⁵ így 1910 szeptemberében letehetette a tartalékos tiszti vizsgát.¹⁴⁶

Zsilinszky Endre „leszerelése után 1910. október elején érkezett Csabára, ahol ügyvédjelölt lett dr. Linder Károly ügyvédi irodájában. Emellett előadásokat tartott a Polgári Körben és a Nőegyletben, cikkeket írt a helyi lapokba.”¹⁴⁷ Békéscsabai portréjához nagyon kevés visszaemlékezés nyújt támpontot és ezek sem elfogulatlanok. Annyi bizonyos, hogy három évtized távlatából is felemlegetett munkakörülményei nem elégitették ki az ambiciózus és meglehetősen hiú ifjút.¹⁴⁸ A már ekkor is baloldali elkötelezettségű Domokos József ebben az időszakban ismerte meg későbbi negatív főhősét: „A két Zsilinszky-fivért érettségijük után csak a nyári vakációkban láttuk Csabán. A nyári késő délutánokon vacsora előtti sétájukat ott rótták mindig kettesben a hosszú Vasút utcán. Senkit személyesen nem ismertek, senkit nem köszöntöttek, senkivel nem beszélgettek. Csak előre néztek, sohasem a járókelőkre – senki nem érdekeltte őket. Soha nem láttuk egyesben őket. [...] Endre a magasra törő alacsony növésűek módján kihúzta magát, peckesen járt, kidüllesztett mellel. »Két úriember van Csabán – mondta valakinek –, a másik az öcsém.«” A két ügyvédjelölt hamarosan ismerősi (de nem baráti) viszonyba került: „szívesen vitáztunk egymással – mindenkor a vívóiskolai asszó sportszerűségével. Vitára pedig bőven adott alkalmat ellentétes világnézetünk, politikáról, irodalomról vallott különböző felfogásunk.”¹⁴⁹ A vívás azonban elsősorban nem

villát és kést. Absolute nem vagyok az ilyen kegyelmes asszonyokhoz hozzászokva. Legközelebb megmondom neki, hogy az szerény tudomásom szerint nem illik.” Uo.

145 OSZK Kézirattár 28. fond. 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 48. levél. Bécs, 1910. júl. 11. Erről valószínűleg Fejérvárytól értesült. ÖStA KA MKSM 1910. 1–3/87. Fejérváry Géza levele (címezett ismeretlen). Budapest, 1910. jún. 19.

146 *Vigh K.*: i. m. (22. jz.) 25.

147 Csabai életrajzok. Szerk. Grósz Mihály. Kézirat. Békéscsaba, 1995. 7. (<http://www.oslovma.hu/XXX/CsabaiEl.pdf>)

148 „Birtokunkat elveszítettük nemsokára, ügyvédjelöltnek mentem, de idegenül éreztem magam ott, különösen mikor Zoni bácsival – Sonnenfeld végrehajtóval – végig kellett mennem a városban, bár fölhúztam a konflis födelét, hogy ne lássanak, s aztán a szegény parasztember ólába be kellett bújnom, hogy megolvassam, nem mondott-e be kevesebb malacot, mint amennyije van.” Szekfü Gyulának írt 1942-es levelét idézi: Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 22.

149 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 279–280. Vigh Károly szerint Zsilinszky „a költők közül Adyért lelkesedik, és talán neki is köszönheti, hogy a világháborúban [...] földreform-tervet készít”. *Vigh Károly*: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása. Akadémiai, Bp., 1979. 8. Ugyanakkor Domokos szerint a fiatal Zsilinszky irodalmi ízlése meglehetősen konzervatív volt (*Domokos J.*: i. m. [20. jz.] 288.), amit megerősíteni látszik Endre 1907-es értékítélete: „költészetünk újabban elsekélyesedett”. *Ifj. Zsilinszky Endre*: „Egy magyar lipcsei naplójából”. Szabadság 1907. jan. 23. 1–2. Zsilinszky még 1911-ben is az „élet”-et nagybetűvel író „provokátor”-okról értekezik (eléggé nehezen félreérthető módon), akik „sem életet, sem költészetet nem tudnak elképzelni kávéházi ablakon besütő holdvilág, füst, kifényesedett pincérfrakk, piszkos gallér és még piszkosabb erotika nélkül”. *Zsilinszky Endre*: A sportról. Békésmegyei Közlöny 1911. márc. 30. 2. 1918 őszén azonban már idézi *Az ősz Kajánt* („Mit ér az ember, ha magyar”), 1920-ban pedig kifejezetten megértőnek mutatkozott a költő iránt. Ady iránti későbbi rajongását érzékelteti, hogy fontos történetpolitikai kötete egyik fejezetének címét is tőle kölcsönözte („Az eltévedt lovas”). Vö. Egy katonalevele. Budapesti Hírlap 1918. okt. 20. 2. („Egy szürke ka-

hobby vagy sport volt Endre számára, hanem a huszároknál igen komolyan vett – és mint láthattuk, nehezen megszerzett – tisztí becsület gyakorlóterepe. Ennek következtében Domokos megállapítása szerint „rövid félév alatt annyi párbaja volt, hogy számát sem tudnám adni”, viselkedése ráadásul mintául szolgált „a kisváros üresfejű ficsúrjai számára”.¹⁵⁰ Annyi bizonyos, hogy Áchim agresszivitása és bárdolatlan gerendási humora¹⁵¹ Zsilinszky tettelegességtől sem irtózó¹⁵² öntudatával és hiúságával kiegészülve olyan elegyet teremtett, hogy a „háborúscsabái” állapotok már a tragikus események előtt felkeltették a *Népszava* érdeklődését.¹⁵³

Az „Áchim-dráma”¹⁵⁴ legalábbis önálló nagytanulmányt, ha nem a konfliktus különböző mélyrétegeit: politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális vonatkozásait bemutatni képes monográfiát érdemelne. Mindez nem lenne minden előzmény nélküli vállalkozás, hiszen sokan foglalkoztak Áchimmal és Zsilinszkyvel – többnyire pro és kontra. Pártállástól függetlenül minden elemző egyetért abban, hogy a századelős Békéscsaba egyáltalán nem volt békés, sőt túlfűtött közélet, átpolitizált társadalom és ezzel összefüggésben folyamatos feszültség és rossz közbiztonság jellemezte a községet, főképp a politikai arénában sokáig kifejezetten ügyesen és változatosan helyezkedő¹⁵⁵ Achim politikai térvesztését követően. A vibráló kis-

tona”); *Zsilinszky E.*: Nemzeti újjászületés és a sajtó i. m. (105. jz.) 96. és *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Helyünk és sorsunk i. m. (70. jz.) 11–123.

- 150 *Domokos J.*: i. m. (20. jz.) 286–287. Az egyik közölt történet szerint Endrének ügyvédi irodai ügyben fel kellett keresnie Békéscsaba számvevőjét, Ács Jánost, akinél „összecsapta a bokáját és bemutatkozott. Ez szokatlan dolog volt ebben a falu-városban. A hivatalokban megforduló személyek és tisztviselők [...] ismerték egymást, az úri érintkezés szabályaival pedig nem voltak tisztában. [...] A számvevőt meglepte a szokatlan jelenség. »Mi tetszik?« – »Most már semmi!« – így a zord huszár, és otthagya az ámuló pennarágót.” Hamarosan megérkezett a két megbízott, akik ragaszkodtak a lovagias elégtételhez, mivel a számvevő nem nyújtott kezet felüknek. „Néhány nappal később a vívóiskolában beszélte el az egyik párbajsegéd, hogyan folyt le a véres párbaj. Az indítás jelére Zsilinszky vad dühvel támadott. Kardjával borzalmas csapást mért tehetetlen megrémült ellenfele fejére. Úgy tűnt, Ács koponyájának egy része a földre hullt, arcát elborította a vér. Nem ez történt: a kard a csonton nem hatolt át, csak az oldalt fésült hajat borotválta le, az hullott a földre.” Uo. 287.
- 151 Áchim előszeretettel üzött tréfát gerendási tanyájára meghívott és leitatott vendégeiből. Zsilinszky későbbi munkatársainak köréből származó – valószínűtlen – információ szerint egyik áldozata id. Zsilinszky Endre volt. *Vigh K.*: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m.* (22. jz.) 27.
- 152 A bécsi eset mellett egyik magánlevelében maga említi meg (zárójelben), hogy megvert egy embert, mert későn jött a postával. OSZK Kézirattár, Levelestár. *Bajcsy-Zsilinszky [!] Endre Kresz Károlyhoz. Békéscsaba, 1908. okt. 6.* Hét évvel később pedig hűgának írja, hogy a vasútállomás felé útközben „két cs.-et felpofoztam, de alaposan, ha már J-t nem lehetett miattatok”. OSZK Kézirattár 28. fond, 233. Fényképek. Képeslap Erzsikének. Arad, 1915. dec. 28.
- 153 A lap tudósítása szerint egyszerre 13 párbaj fenyegeti a várost és a „becsületbíróság is ülésezik éjjel-nappal. Szóval Békéscsaba most Háborúscsaba.” *Népszava* 1911. márc. 2. 7.
- 154 Ez Vigh Károly találó kifejezése. *Vigh K.*: *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m.* (22. jz.) 25.
- 155 Achim néhány év leforgása alatt az újjászervezett szocialistákkal, a függetlenségiekkel, Tiszáékkal és Kristóffyékkel is együttműködött bizonyos periódusokban. Vö. *Tibori János: Agrárszocializmus és demokratikus parasztmozgalom Békéscsabán.* (Kandidátusi értekezés.) Debrecen,

városban napirenden voltak a hol verbális, hol fizikai csetepaték, és bevett dolog volt a fegyverviselés.¹⁵⁶ A konfliktus mégsem az utcán, hanem kétes háttérű sajtótermékeken keresztül eszkalálódott. Az Áchim-ellenes helyi csoport (benne, bár nem központi helyen id. Zsilinszky Endrével) a *Friss Újság* békéscsabai különkiadásában jelentette meg 1911. május 3. és 12. közt leleplezőnek szánt, „karaktergyilkos” cikksorozatát *A parasztkirály birodalmában* címmel. Áchim a *Békésvármegyei Friss Újságban* reagált (*Békésvármegyei fotográfiák*) május 12-én és 14-én. Első cikkében többek között azt állította, hogy id. Zsilinszky Endrét Békéscsaba főterén fényes nappal leköpték, illetve egy környékbeli birtokon tetteg is bántalmazták. Emellett az írás felemlgette a megyesegyházi parcellázások körüli feltételezett visszaéléseket is. Nem tudni, melyik indíték volt az erősebb,¹⁵⁷ de legfőképp e cikk hatására indultak 1911. május 14. reggelén Zsilinszky Gábor és Endre bottal, kutyakorbáccsal és pisztolyokkal felszerelve Áchim előző este feltérképezett házához, hogy elégtételt vegyenek az apjukon esett sérelmekért.

Az *elégtétel* kulcsszó, mivel a kétfordulós – mintegy nyolc hónapot igénybe vevő – bírósági eljárásnak sem sikerült megnyugtatóan tisztázni, vajon ez verbális számonkérést, tettegességet vagy előre megfontolt szándékból elkövetett emberölést jelentett-e eredetileg? Sőt – ami esetünkben legalább ennyire fontos –, azt sem tudjuk, hogy ki volt a terv spiritus rectora és melyik testvértől származott a szóváltást követően leadott, halálos sérülést okozó lövés (lövések). Pedig ez a kérdés húsba vágó: míg a Zsilinszky-párt hívei szerint ugyanis az Endrét ágyra teperve fojtogató parasztpolitikust Gábor lőtte meg hátulról bátyját védve, addig Áchim követői arra esküsznek, hogy a menekülés közben megbotló parasztvezért Endre lőtte le – hátulról.¹⁵⁸ A testvérek közt köztudomásúlag az idősebb fivér, Endre volt a domináns, amit az utolsó szó jogán tanúsított lovagias gesztusa is megerősíteni

1976. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Budapest), Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye D/7601.

- 156 Az erőszak mértékét érzékelteti, hogy egy viharos megyegyűlés (1910) után Áchim a csabai vasútállomáson megverte és megrugdosta legnagyobb helyi ellenfelét, Szeberényi Lajos Zsigmond lelkészt. Az ügyről és a helyi állapotokról Békés vármegye alispánja hosszú „bizalmas” címzésű levélben tájékoztatta a miniszterelnököt, kérve – az addig már öt büntetőjogi eset miatt kikért – Áchim mentelmi jogának felfüggesztését. A Békés Megyei Levéltárban őrzött dokumentumot másolatban őrzi: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 324. fond. Tibori János, 1. kötet. Tibori 1958-as monográfiája szerint, amikor Áchim veszíteni kezdett népszerűségéből, ezt „egyéni terrorral, indulatos, nyers kifejezésekkel, sőt a tettegességig elmenő durvasággal” akarta kompenzálni. *Tibori János: Az Áchim L. András-féle békéscsabai parasztmozgalom*. Békéscsaba, 1958. 84.
- 157 A sajtóbeli támadás kiegészült egy állítólagos szóbeli becsületsértéssel, amit a tragikus nap előtt szenvedett el – többek között – Zsilinszky Endre egyik húga a nyílt utcán. Eszerint egy zsúrról hazatartva Áchim L. András a következőket kiáltotta a csoport felé: „Itt mennek az úri perditák!” Részletesen: *Tibori J.: Agrárszocializmus* i. m. (155. jz.) 441–456.
- 158 Vö. *Kenedi Géza: Védőbeszéd Zsilinszky-fiúk pörében*. Dr. Zay Lajos országgyűlési gyorsíró kiadása, [Bp.,] 1911. Az Áchim-párt álláspontjához: *Fényes S.: i. m.* (35. jz.). Endre és Gábor a per után „lovagias elégtételt kért Fényes Samutól az Áchim-perről írt könyvében őket ért sérelmek miatt”. *Domokos József: Két per egy kötetben*. Bp., 1978. 188.

látszik.¹⁵⁹ A báty későbbi aktivitása és ismertsége mellett ugyanakkor óvatosságra int a kevésbé szem előtt lévő – ugyanakkor a bíróságon megjelenésével Apponyi Albert figyelmét is felkeltő¹⁶⁰ – Gábor két világháború közti karrierje.¹⁶¹ Bárki is adta le a gyilkos lövést, az ügyből azonnal miniszteriális szinten kezelt¹⁶² vezető hír lett, melyről folyamatosan, helyszínre küldött tudósítókön keresztül tájékoztattak az országos lapok.¹⁶³ A felmentő ítélet ellenére Endre politikai karrierjét a későbbiekben többször beárnyékolta Áchim halála, sőt egyes vélemények szerint még későbbi parasztszimpatiája is az elfojtott büntudat projekciójaként értelmezhető.¹⁶⁴ A nehezen bizonyítható pszichológiai vonatkozások mellett annyi bizonyos, hogy már az I. világháborúban élénken kezdi foglalkoztatni a később monografikusan tárgyalt és politikája gyújtóponyjába helyezett parasztkérdés,¹⁶⁵ politikai ellenfelei pedig újra és újra fejére olvasták a parasztvezér halálát.¹⁶⁶

Nagyban nehezíti a tisztánlátást és az egyértelmű történelmi interpretációt a békéscsabai viszonyok már érintett összetettsége, az aktorok aktuális vagy későbbi

159 „Én a magam részéről csak azt akarom mondani: bűnösebbnek érzem magam öcsém szerencsétlenségében, mint ő. Csak ezt kérem a magam részéről, hogy ügyünket semmi körülmények között el ne válasszák.” Idézi: *Domokos J.*: Két per i. m. (158. jz.) 164.

160 Apponyi Albert az igazságügy-miniszterhez interpellált, mert Gábor a bíróság előtt sem volt hajlandó levenni oldalfegyverét. Képviselőházi Napló. 1910–1918. XV. kötet. 215–217. (1912. jan. 18.)

161 Zsilinszky Gábor Békéscsabán született 1888-ban, vegyészmérnöki tanulmányait a budapesti Műegyetemen és Karlsruhe-ban végezte. „Bátyjától merőben elütő természetű volt: minden szerepléstől tartózkodó, szerény, csendes, zárkózott.” *Domokos J.*: Áchim i. m. (20. jz.) 279. Már a világháború előtt Budapestre költözött. A világháborúban tüzérfőhadnagyként vett részt. Alapításától, 1920-tól a jobboldali kiadványokra szakosodott Stádium Sajtóvállalat vezérigazgatója, 1934-ben a Nitrokémia Ipartelepek Rt. és a Péti Nitrogén Műtrágyagyár Rt. vezérigazgatója, 1940–1944 közt alelnöke. Alelnök volt a Gyáripárosok Országos Szövetségénél is, míg a Társadalmi Egyesületek Szövetségénél társelnökként ténykedett, Gömbös bizalmi emberének számított. Tiszteletbeli észk konzuli (1922), majd főkonzuli (1935) tisztelet is betöltött. A két testvér kapcsolata kifejezetten rossz volt; Endre mind öccse anyagi segítségét (1935-ös tarpai választás), mind esetleges életmentő közbelépését (Sopronkőhida) visszautasította. Egy képeslap tanúsága szerint a világháború alatt Csabrendeken (Veszprém vármegye) „v. bajcsi Zsilinszky Gábor”-nak kastélya volt. <http://postcards.hungaricana.hu/hu/25719>.

162 A helyi hatóságok és a honvédelmi, a belügy-, ill. a vallás- és közoktatásügyi miniszterek között már májusban megkezdődött a levelezés. A Békés Megyei Levéltárban őrzött dokumentumot másolatban közli: Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 324. fond. Tibori János, 1. kötet.

163 A budapesti lapok tudósítói már az eset napján ellepték Békéscsabát és az eljárás folyamán is kitüntetett figyelemmel kísérték a fejleményeket. A *Népszava* például mindkét ítélethirdetés után a következő című vezércikkben számolt be felháborodva a felmentésről: *Gyilkoljatok!* Idézi: *Domokos J.*: Két per i. m. (158. jz.) 132., 165.

164 Pl. első monográfusa szerint. Vö. *Dernői Kocsis László*: Bajcsy-Zsilinszky. Kossuth, Bp., 1966. 11–12.

165 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Egyetlen út i. m. (90. jz.)

166 Pl. 1923-ban Rupert Rezső liberális és Farkas István szociáldemokrata honatyák, 1942-ben pedig Paczolay György, valamint Rajniss Ferenc szélsőjobboldali képviselők. Nemzetgyűlési Napló. 1922–1923. XI. kötet. 136–137. (1923. márc. 22.) és Képviselőházi Napló. 1939–1943. XVI. kötet. 492. (1942. dec. 2.)

érdekeit tükröző textusok nagy száma, egyes fontos dokumentumok magángyűjteményekben tartása vagy éppen eltűnése,¹⁶⁷ a mindenkori hatalom által felkínált különböző értelmezési sémák, illetve a véletlenek, esetlegességek (amelyeket a buzgó történész könnyen cselekményesít). Endre és Gábor tettét már az ügyvédi argumentáció, a felmentő ítélet és a korabeli értelmezések többsége az apai becsületen esett csorba túl vehemens, ám „emberileg érthető” reakciójaként kezelte. Az ezzel szemben megfogalmazott, 1945 után kanonizált osztálygyilkosság-narratíva Bajcsy-Zsilinszky egykori szövetségese, az ideológiailag szintén nehezen kategorizálható Fėja Géza egyik folyóiratközléséből vált ismertté, amit aztán a nagy figyelmet kapó *Viharsarok* című nagyszociográfiába is átvett.¹⁶⁸ Eszerint a „dzsentri-fiúk” a sovén magyar úri osztály ítéletét hajtották végre a Duna-táji békéért is harcoló parasztvezéren.¹⁶⁹ Erre a vádra már a vádlottnak is illett megszólalnia, amit Bajcsy-Zsilinszky Németh Imrének, a *Válasz* egykori szerkesztőjének címzett magánlevélben tett meg. Hangsúlyozva családjá szociális érzékenységét, esetenkénti személyes kiállását Áchim mellett, a Fėja által „parasztkirálynak” nevezett politikai békécsabai „terrorját” ecsetelte nagy hévvel. A végzetes lövést vallomása szerint Gábor adta le, bár a „lövés nem volt halálos, de Áchim nem engedte magát operáltatni”. Ez vezetett a „szerencsétlen nagy-ember torzó” halálához – fogalmazott.¹⁷⁰

Míg Vigh Károly elfogadja a fenti argumentációt, a centenárium kapcsán felénkülő Áchim-kutatás az osztálygyilkos interpretáció mellett érvel. A békécsabai helytörténeti munkákban ugyanakkor már a hetvenes években feltűnt egy problémaérzékenyebb megközelítés, amely elsősorban a nagypolitika erőterében zajló lokális pozícióharcként értelmezi a halálos kimenetelű eseményt.¹⁷¹ Alighanem ez

167 Mindenekelőtt Áchimnak a parasztpárti utódok kezén állítólag elkallódott kiterjedt – többnyelvű, nemzetközi – levelezése, valamint a konfliktus casus belli-jeként felfogható sajtóbeli pengévaltság. Vö. *Lakatos Éva*: Magyar irodalmi folyóiratok. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 1983. 1815. és *Molnár M. Eszter*: Az Áchim kutatás múltja, jelene és jövője. In: Áchim L. András öröksége i. m. (17. jz.) 85–95. A tárgyalások jegyzőkönyvei nem maradtak meg az utókor-nak. *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m. (22. jz.) 42.

168 *Fėja Géza*: *Viharsarok*. Magvető, Bp., 1957. 77. Bár ez az értelmezés nem Fėjától ered, hanem a gyilkosság baloldali értelmezéseiből (vö. Fényes Samu), ő maga 35 évvel később, az Áchim-centenárium alkalmából mondott beszédében még élesebben fogalmazott, elítélve azokat, akik hiányzó társadalomtörténeti látóköriüket és történelmi tudatukat „kispolgári regényességgel” pótolva személyi ellentétekkel magyarázzák a konfliktust. Mint fogalmaz, az ellenséges tábor („úri rend”, „klerikalizmus” stb.) Áchim „elveszejtése mellett döntött, a módozatokról pedig esztendőközön keresztül folytak a tárgyalások”. *Fėja Géza*: Áchim L. András. In: Áchim L. András emlékkönyv i. m. (13. jz.) 18.

169 *Király István*: Achim parasztpártjának fő történeti problémái. Agrártörténeti Szemle 11. (1969) 3–4. sz. 505–555. Domokos József – a feudális viszonyokat érzékeltető – egyenesen „úriszékről” ír az ügy kivizsgálása kapcsán. *Domokos J.*: Két per i. m. (158. jz.) 54.

170 *Németh Imre*: Bajcsy-Zsilinszky Endre és a népi írói front. In: Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (4. jz.) 230. Bajcsy-Zsilinszky itt megemlékezik egy levélről, melyet az otthoni viszonyokon felháborodva Áchimnak írt – ennek azonban a hagyatéknak nincsen nyoma.

171 Ebbe az irányba mutató, a korszak ideológiai alapvetéseire igazodó, mégis úttörő jellegű munka, széles körű forrásfeltárással: *Tibori J.*: Agrárszocializmus i. m. (155. jz.). Bár Tibori

a járhatóbb út, hiszen osztályalapon bajosan lehetne id. Zsilinszky Endrét Áchim L. András fölé helyezni. Míg Áchim szűkebb családja a helyi virilisták körét gyarapította,¹⁷² addig a folyamatosan apadó birtokú id. Zsilinszky Endre nem tartozott a legtöbb adót fizetők táborába, Békés vármegyében helyi vezető pozíciókat pedig mindkét család viselt. Áchim a jómódú gazdák között lakott, „nem messze Zsilinszky Mihály volt bíró házától, a város délkeleti részén lévő Kastély utcában”.¹⁷³ Ugyanakkor a Zsilinszky család viselt dolgai kétségtelenül ráerősítettek a szépirodalom által (is) konstruált dzsentriképünkre,¹⁷⁴ például a kapcsolati háló erejével, a gyanús birtokgyarapodással,¹⁷⁵ majd -apadással, a hivatalvadászattal, a „mezei jogászkodással” vagy éppen a társadalmi frusztrációval (vö. antiszemitizmus, virtuskodás).¹⁷⁶ Másrészt viszont a család nagyon is nyitott volt az újítások iránt, nem ijedt meg a jelentős tőkeinvestíciótól sem, és generációkon átívelően ügyelt arra, hogy a gyermekek külföldi tapasztalatokkal gyarapodjanak. Ez az eszméletető hatás alighanem visszatérő jelleggel mutatott rá a hazai állapotok elmaradottságára, illetve a helyi viszonyok provincializmusára.

már használta a bécsi levéltári anyagot is, a változó felállású koalíciókat alkotó helyi érdekcsoportok kontextualizálása még várat magára. Különösen érdekesnek ígérkezik a közjogi politikát megbontó „darabont-kormány” csabai vonatkozásainak feltárása, hiszen mind az erős Tisza-párti kapcsolatokkal bíró id. Zsilinszky Endrének, mind Áchimnak felhánytorgatták ez irányú tájékozódását (nem is ok nélkül). A „Nagy Ígérő”-ként emlegetett (*Tibori J.: Agrárszocializmus* i. m. [155. jz.] 342.) Kristóffyhoz fűződő viszony ráadásul továbbvezethető Ferenc Ferdinándig és a nemzetiségi politikusokig, és könnyen etnicizálható. Áchim ezt a bélyeget („destruktív”, „nemzetietlen”) már életében megkapta, míg Hodzáék ellenkező előjelű kritikájáról már esett szó.

- 172 Id. Áchim L. Andrásra vonatkoznak a következő adatok: „1896. évtől kezdve máig és folytonosan saját vagyonom és jövedelmem után a vármegyének egyik legtöbb adót fizető polgára vagyok.” Az 1898. december 31-én felvett jegyzőkönyvét másolatban közli: Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 324. fond. Tibori János, I. kötet. A legtöbb adót fizető vármegye-bizottsági tagok 1898-as listáján Áchim L. András 128.-ként szerepel. Zsilinszky nincs a listán, Bajcsi János a 140. Uo. és *Domokos J.: Áchim* i. m. (20. jz.) 34., 51. Tegyük hozzá: a parcellázás utáni, tekintélyes Zsilinszky-birtokállomány java más megyékben feküdt.
- 173 *Domokos J.: Áchim* i. m. (20. jz.) 30. Mind Domokos, mind Vigh részletesen tárgyalja a betöltött pozíciókat. Könyveikből egyértelmű, hogy Áchim csupán az evangélikus egyház helyi vezetésében nem jutott komoly szerephez soha, ellentétben a vármegyével, a törvényhatóságokkal és az országyűléssel.
- 174 Vö. *Tarjányi Eszter: A dzsentri exhumálása. Valóság* 46. (2003) 5. sz. 38–64.
- 175 Áchim eltűnt újságcikkeiben id. Zsilinszky Endre e parcellázás körüli szerepét túl egy régi kínos ügyet, a békéscsabai Népbank hűtlen kezelés okozta – több öngyilkosságot eredményező – csődjét is felemlegette. A Népbank igazgatóságának elnöke Zsilinszky Mihály volt. Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. Főszerk. Korniss Géza. Körösvidék, Békéscsaba, 1930. 47., 279. és *Molnár J.: i. m.* (38. jz.) 51–52., 312.
- 176 A Zsilinszkyvel szemben iránt meglehetősen rosszindulatú kortárs szerint az ifjú Endre szívesen vonta kérdőre Áchim korteseit. Székely Bélát öccsével együtt meg akarta verni az apjukat ért kaszinói bojkott (1906) idején, míg Staffel Jánosnak közvetlenül az Áchim-affér (1911) előtt üzent: „ha nem hagyja abba apja támadását, ő leszámol vele: huszár, aki tud löni, vágni”. *Domokos J.: Áchim* i. m. (20. jz.) 80.; *Uő: Két per* i. m. (158. jz.) 13.

Ha ifj. Zsilinszky Endre személyes pályáját meg is akasztotta bírósági ügye, ismertségének nem tett rosszat, ami vélhetően hozzájárult, hogy Rákosi Jenő megnyissa előtte népszerű folyóiratát.¹⁷⁷ Ez újabb léptékváltást jelentett, hiszen a *Békesmegyei Közlöny* után a nagyváradi *Szabadság* már regionális nivót képviselt, országos ismertséget azonban csak a *Budapesti Hírlap* nyújtott számára. Innen nézve értékelendő, hogy 1912. július 27-én Zsilinszky Endre vezércikkével jelent meg a lap. A szerző szerint „Magyarországon nem a szocializmus képviseli a rombolás irányzatát, hanem a szocializmus színeiben parádézó radikalizmus”. A szocializmus a kapitalizmus „természetes egyensúlyozója”, a radikalizmus ellenben csupán a zavarosban halászik, szelektíven válogatva a szocializmus elméleteiből (osztályharc), Spencer szociológiájából (antimilitarizmus) és Nietzsche morálfilozófiájából (erkölcsi relativizmus). Ebből adódik, hogy az ifjú Zsilinszky mindhárom elméleti megközelítésben talál követnivalót: a szocializmus egyensúlyteremtő értékét a társadalom örvénylő közegében, Spencer objektív etikáját és „az egyén, a férfiaság, az erő, az egészség nemes kultuszát” Nietzschétől. A radikalizmus bár előszeretettel hangsúlyozza természettudományos világszemléletét, „ha az állam valóban organizmus, akkor a radikális operációs tervek nem vezethetnek jó eredményre”. Vagyis nemcsak a társadalmat, de az államot is organikus képződménynek tartotta Zsilinszky, aki szerint a „társadalomfilozófiai agyrémektől” tartózkodó szocializmus komoly ellenfele, sőt „segítő társa” az „alkotó szociálpolitikának”. A radikalizmus viszont demagóg módon rombol és izgat, a szocializmusból kiragadja a történelmi materializmus szókészletét, „holott már maga a szocializmus is régen túl van a merev Marxizmuson”. Zsilinszky sajátos terminológiája szerint a szocializmus nem a munkás, hanem a munka jogait hangsúlyozza a tőkével szemben, míg a radikalizmus a történelmi osztályok (földbirtokosság) és „Magyarország történelmi alkata ellen” lép fel. Méltó ellenfél természetesen csakis a konzervativizmus lehet, noha ennek az eszmekörnek a tradícióját erősen megtépázta az 1849 utáni időszak. Zsilinszky magyar történelmi példáival meglehetősen zavarosan érvel – akár egy bekezdésen belül – a hódító politika, az értékkonzerválás és a szerzett jogok történelemformáló ereje mellett, ostromozva a „közjogi megalkuvás” és a politikai kishitűség politikáját, valamint a születési arisztokrácia „rövidlátó önzését”. A helyzetet szanálni képes konzervatív *Übermensch* továbbra is a „társadalomfilozófus”, „költő”, ám egyben „leggyakorlatibb államférfiú”: Széchenyi István, akinek halála után azonban elvált egymástól haladás és konzerválás addig evolúciószerű(nek láttatott) folyamata, és kezdetét vette e „tenyészet” idegen – francia – eszmék általi bomlása. Míg a militarizmus és az erkölcsiség példája Németország, addig a konzervativizmus sikerét „az angol faj hódító szellemével”, mintaszerű parlamentarizmusával, az „egyéniség és szabadság” tiszteletével magyarázza. A Napóleon „oroszlánmoráljában” is felfedezni vélt nietzschei Über-

177 Itt bontogatta a szárnyát ez idő tájt a későbbi fajvédő Milotay István is. *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 169.

mensch a magyar princípiumként tételezett¹⁷⁸ individualizmus irányába tett lépésként is felfogható, ám legalább ennyire fontos, hogy értelmezésében az értékörző konzervativizmus „faji és nem osztályvonás”, méghozzá „nagyjelentőségű egyéni és faji jellemvonás”.¹⁷⁹

Fenti cikkét már nem Békéscsabán írta Zsilinszky, mivel az Áchim-ügy után elhagyta az ügyvédi pályát és 1912-ben díjtalan közigazgatási gyakornokként helyezkedett el az Árva megyei Alsókubinban.¹⁸⁰ A békéscsabai „tűzvonaltól” kellő távolságra fekvő új környezet nem lehetett ismeretlen előtte. Számára azonban ez a közeg csakis „nemzetiségi” olvasattal bírt, hiszen – bár hivatalnoktársaival eljárt a „tót polgárok műkedvelő előadásaira” – számára idegen volt a szlovákság,¹⁸¹ melyet jobb híján családi múltként elfogadott, ám ez sem alföldi, sem felföldi viszonylatban nem vált személyes identitásának részévé, még nagybátyja államnemzeti keretbe illesztett kettős identitásának szintjén sem.¹⁸² Zsilinszky Árvában „nem bürokrata, hanem gyakorlati közigazgatási ember” akart lenni, és úgy tűnik, ehhez adottak is voltak a feltételek: elragadottan nyilatkozott közvetlen munkakörnyezetéről („hasonlítatlanul magasabb a műveltség színvonala, mint az alföldön”) és a Heine-verseket recitáló, három nyelven beszélő főispánról (Csaplovits Simonról), de hasonlóképpen pozitív hangnemben tudósított a kaszinóbeli hazafias megjegyzésekről is.¹⁸³ Díjtalan státusza azonban hamarosan rátelepszik hangulatára, mert „a levegő itt ugyan kitűnő, de még nem annyira tápláló”. Ekkorra már úgy nyilatkozik, hogy „hitvány bugrisok, akik itt körülöttem élnek”, akiket „a szívem gyökeréből mélységesen lenézek”. Nehezen eldönthető, hogy ambiciózussága vagy öniróniája írhatja vele ekkoriban: „hallatlan szemtelenség, hogy az emberek nem látják be, hogy én hat év múlva főispán leszek, 20 év múlva m. kir.

178 Bajcsy-Zsilinszky még a II. világháború alatt is a magyar nemzet individualista szelleméről értekezett. Az esszencialista módon egységes tömbként megragadott magyarságot („magyar lélek”) ezen kívül egyensúlyra, világosságra és tárgyilagosságra törekvőnek, valamint mélyen racionalistának tartotta. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky E.: Helyünk és sorsunk i. m. (70. jz.)* 130. és *Uő: Megjegyzések a magyar nép jellemrajzához. OSZK Kézirattár 28. fond, 15. 17–18.* (Utóbbi helyen erősen hangsúlyozza a függetlenséget és a szabadságigényt is.)

179 *Zsilinszky Endre: Destruktivizmus és konzervativizmus. Budapesti Hírlap 1912. júl. 27.* 1–3.

180 Ehhez a pályaszakaszához: *Bartha Ákos: „... gyakorlati közigazgatási ember akarok lenni...”*: Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleinek címzett levelei Alsókubinból (1912–1914). *Fórum. Társadalomtudományi Szemle* 18. (2016) 2. sz. 59–72.

181 *Budapesti Hírlap 1914. jan. 25.* 1–2. („Egy közigazgatási gyakornok”).

182 Mint 1923-ban fogalmazott (volt mentora, Rákosi Jenő nyelvcentrikus fajfelfogását liberálisnak minősítve): „Az én öntudatomban, akármennyire szigorúan vizsgáljam is magam, nem él árnyéka sem annak, hogy őseim egyik ágon szlávok voltak s csak a másik ágon voltak magyarok.” *Zsilinszky Endre: A faji kérdéshez. Szózat 1923. jan. 9.* 1. Hogy származásának tudatát teljes mértékben tagadta, Zsilinszky 1942-es vallomása erősíti meg: eszerint az árvai magyar birtokegység és a „tót paraszt nép” harmonikus együttélésébe „főleg az idegenből odavetődött, jórészt asszimiláns állami tisztviselők” vittek diszharmoniót. *Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.)* 22. (Bajcsy-Zsilinszky vélhetően nem magára gondolt.)

183 *OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 50. levél. Alsókubin, 1912. március „nem tudom hanyadika, kedd.”*

miniszter”.¹⁸⁴ Anyagi gondjai miatt ismét Tisza közbenjárásában reménykedik, és kéri apját, hogy találkozzon a főispánnal, de előtte írjon neki, „letegezve őt”. Utóbbi megjegyzése már a család megrendülő egzisztenciájának – és önbizalmának – jele is lehet, hiszen ezek szerint az ifjú nem tartotta evidensnek, hogy apja az úriemberek bevett érintkezési formájával közelít az új főispánhoz, Szinyei-Merse Istvánhoz.¹⁸⁵ A családi levelezés is egyre borúsabb képet fest: „nyomorúság és vigasztalanság, betegség és idegesség, türelmetlenség és munkakedv-hiány” minden szintéren.¹⁸⁶ Ekkor küldi meg neki Réz Mihály¹⁸⁷ – akit még Kolozsvárról ismerhetett¹⁸⁸ – három könyvét, többek között a *Magyar fajpolitikát*.¹⁸⁹ Ezt a feltételezhető olvasmányélményt azért kell külön kiemelnünk, mert a kissé elfeledett Réz világnézete szinte kompakt módon előlegezi a fajvédő Zsilinszkyt, aki 1921-ben nekrológgal tisztelgett a fajok élet-halál harcát hirdető politikai gondolkodó munkássága előtt.¹⁹⁰ Sőt a Tisza köréhez tartozó Réz hatása már az 1914-es, „egy közigazgatási gyakornok” aláírással megjelentetett írásán is érezhető. „Gyermekkoromtól az akarat volt a bálványom; gyermekkorom óta szeretem a cselekvőket” – fogalmaz e

184 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 53. levél. Alsókubin, 1913. jan. 9.

185 Az ismert festőművész testvéréről évtizedekkel később is elfogódottan emlékezik meg: „lelki, testi habitusában, gondolkodásában és gondolkodásmódjának magyarságában, előkelőségében: az a magyar nemesember, akinek halhatatlan típusa, e típus szépsége és ereje sok századokon keresztül főntartotta ezt a nemzetet, politikai, jogászai, katonai teljesítményeivel, szellemének messzesugárzó sugalló erejével, legtöbbször a labanc irányt vett arisztokráciával, és mindig szemben Bécs ellenséges akaratával”. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 22.

186 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 56. levél. Alsókubin, 1913. aug. 4.

187 Réz Mihály (1878–1921) a „történelmi realizmust” tekintette világnézetének, publikációiban főként a szociáldemokrácia és a polgári radikalizmus ellen küzdött, és a Monarchia változatlansága, az erős nemzetesítő állam, a külpolitikában pedig a németbarátság mellett tört lándzsát. A magyarság történelmi küldetésének az európai civilizáció és kultúra Balkán felé irányuló képviselését tartotta. Korára mint a fajok élet-halál harcára tekintett. Réz felfogalma nem egyszerűen biológiai; a származás és a nyelv helyett a politikai öntudat erősségét hangsúlyozta. A „fajok küzdelme” a nemzetállamon belül dől el, mely elválasztja az ocsút a búzától, az erőset (államnemzet) a gyengétől (nemzetiség). Réz ezért helyénvalónak ítélte a kisebbségek uralkodó nemzet általi – változatos formájú – elnyomását. Mivel a demokratikus reformokat a többségben lévő magyar és nemzetiségi parasztság elmaradottsága és vallásossága miatt nem tartotta megvalósíthatónak, ezért hatékonyabb szociálpolitikát sürgetett. Értelmezésében az ország vezetésére hivatott réteg a történelmi középosztály, mely szavatolja a minőség uralmát a mennyiség felett. Tervei megvalósításához meddő pártpolitikai viaskodás helyett egy reformpárt körül kialakuló „nemzeti egységet” tartott szükségesnek, mely a magyar imperializmus ernyőszervezeteként funkcionált volna. Vö. *Varannai Zoltán*: A nemzetiségi kérdés mint fajok harca: Réz Mihály nemzetiségpolitikai nézetei. Európai Utas 11. (2000) 4. sz. 52–53.

188 1910-től tanított a kolozsvári egyetemen alkotmánypolitikát, majd magyar közjogot. *Márki S.*: A M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem i. m. (59. jz.) 168.

189 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 58. levél. Alsókubin, 1913. márc. 25. Vö. *Réz Mihály*: A kiegyezésről (A közjogi conservatismus alap indokai). Pátria, Bp., 1905.; *Uő*: Szabadság és egyenlőség. Pallas, Bp., 1907.; *Uő*: Magyar fajpolitika. Pátria, Bp., 1905.

190 *Zsilinszky Endre*: Réz Mihály. Szózat 1921. jún. 1. 1.

helyütt Zsilinszky (Tiszát védve), bekapcsolódva a *Budapesti Hírlap* egyik polémijába. Nagynak és szépnek találja a cselekvőkben még „egyoldalúságaikat is, fanatizmusukat, kegyetlen céltudatosságukat, rideg előretörésüket, kíméletlenségüket, parancsolásra való sóvárgásukat”. Kifejti, hogy „a magyar: »Herrenrasse« [felsőbbrendű faj], nem jó közkatoná, mind vezér szeretne lenni”. Magyarbarát heidelbergi professzoraira hivatkozik, akik szerint „Magyarország a politikai lángelmék melegágya”, mert csakis a „magyar állam misztikumával” magyarázható, hogy nagyszámú nemzetiséggel szemben képes „az állam magyar jellegét megőrizni”. A szociáldarwinizmus által érezhetően megérintett Zsilinszky szerint ugyanakkor „Magyarországon faji gyűlölködés nincs”, békés harc van, méghozzá a „fajok harca”.¹⁹¹ A dölyfös, publicisztikáiban kioktató stílusú fiatalember magánéletében kevésbé bizonyult sikeresnek, és az érdekházasság, valamint az Amerikába történő kivándorlás gondolata közt őrlődött.¹⁹² Ekkor dördültek el a mindent megváltoztató pisztolylövések Szarajevóban.

Aligha van mit csodálkozni, hogy Zsilinszky Endre a háborúban elsősorban lehetőséget látott, osztozott az általános optimista közhangulatban és azonnal frontszolgálatra jelentkezett,¹⁹³ hogy aztán a 3. huszárszázad hadnagyaként küzdje végig a Nagy Háborút. Szerbiában már 1914 szeptemberében felhívta magára a figyelmet, amikor három huszárával rendet teremtett a felbolydult Pancsovában. „A háború gyönyörű dolog” – írta büszkén hűgának.¹⁹⁴ Ambícióit jelzi, hogy szabadságolásai alatt nem mulasztja el ápolni otthoni kapcsolatait,¹⁹⁵ noha több sebesülést és kitüntetést szerezve végigharcolja az olasz és az orosz frontot is.¹⁹⁶ Háborús benyomásai a magyar és német katonák kiválóságáról (és a csehek megbízhatatlanságáról) élete végéig meghatározónak bizonyultak,¹⁹⁷ csakúgy,

191 *Budapesti Hírlap* 1914. jan. 25. 1–2. („Egy közigazgatási gyakornok”) A később szintén fajvédővé lett zoológusprofesszor, Méhely Lajos is a világháború alatt fordult a szociáldarwinizmushoz (és általában a társadalompolitikához). Ld.: *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 89–90.

192 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 60. levél. Alsókubin, 1914. máj. 10. és 61. levél. Alsókubin, 1914. jún. 3.

193 *Vigh K.*: Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944 i. m. (22. jz.) 48.

194 OSZK Kézirattár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. 1914. okt. 9. Szüleit arról értesíti, hogy „gyönyörű csaták előtt állunk, győzelmesen nyomulunk előre”. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 4. levél. 1914. okt. 1.

195 Egyik levelében kifejti, hogy Árvából „elsősorban Főispán úr Öméltósága olyan végtelen jóakarral és szeretettel kísérik katonáskodásomat, hogy okvetlenül el kell oda is mennem”. OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 1915. febr. 26.

196 *Nemzetgyűlési almanach. 1920–1922.* Szerk. Vidor Gyula. Bp., 1921. 431.

197 Vö. *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Helyünk és sorsunk i. m. (70. jz.) és *Uő*: Megjegyzések a magyar nép jellemrajzához. OSZK Kézirattár 28. fond, 15. Szekfünek tett megjegyzése, miszerint már az I. világháborúban úgy vélte, hogy „a magyar népből tökéletesebb hadsereget lehetne építeni, mint a német népből”, gyanúsán anakronisztikus. 1942-re értelmezésében a „csehek gyávasága” is a népek „silány”, „hazug” „habsburgi együttélésének” válik következményévé. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 23. Bajcsy-Zsilinszky historizálása alighanem a náci veszélynek, illetve Szekfü habsburgianusnak ítélt történelemszemléletének szólt elsősorban.

mint a „dögletes Hinterland”-ról már igen korán megfogalmazott tételek.¹⁹⁸ Ezeknek az élményeknek azonban nem csupán katonai vagy külpolitikai vonatkozásai érdekesek, de hatásuk kimutatható a fiatal huszárhadnagy formálódó társadalom-reformer elképzeléseiben is. 1938-ban így vall minderről: „én a háborúban szegődtem el a magyar földműves nép szolgálatába. Már bécsi önkénteskedésem alatt is meg-megvillant ugyan bennem *a mi népünk katonai többértékűségének és elsőségének* fölismerése, mikor a magyar közhuszárt más monarchiabeli népek lovasanyagával hasonlítottam össze. De valójában csak a világháborúban jutottam el népünk lelkivilágának és halhatatlan belső értékének megismeréséig.” (Kiemelés az eredetiben.) Zsilinszky hitet tett a lóra termett, ebből fakadóan mozgékony és találékony, ugyanakkor fegyelmezett, a sztyeppei múltból eredeztetően pedig nagyfokú türelemmel és tűrőképességgel rendelkező magyar katona felsőbbrendűsége mellett, amelynek „ösmintája ma is a közhuszár”. Felidézve – és családi vonatkozásokkal historizálva¹⁹⁹ – személyes emlékeit, közbakái hősiességét, megállapítja: „világbirodalmat lehetne építeni erre az idegerőre ma is”. A világháborús vérfürdő demokratizáló – vagy legalábbis társadalmi rétegeket egymáshoz közelebb hozó – hatása így töltődhetett fel fajvédelmi elemekkel és a birodalmi gondolattal 1938-as visszaemlékezésében. A vágyott Szent István-i birodalomhoz azonban meg kellett (volna) sokasodnia a magyarságnak.

Ehhez az egyetlen út a magyar paraszt, vallja Zsilinszky 1938-ban: „Első földreformtervemet 1917-ben a lövészárkokban gondoltam el és vettem papírra, hosszabb harctéri nyugalom időközeiben. Elmondhatom, hogy a föld alatt írtam, huszárjaim építette fedezékben.”²⁰⁰ Jóllehet, az 1917-es kézirat valószínűleg megsemmisült a kaotikus időkben, körvonalairól mégsem csupán kései emlékekre hagyatkozhatunk, mivel keletkezéstörténete nyomon követhető a családi levelezésben²⁰¹ és a sajtóanyagban is.²⁰² Írását a *Budapesti Hírlap*nak küldte meg, ahol

198 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 64. levél. Temesvár, 1916. márc. 6. Ugyanitt: „Meváltó militarizmus jöjjön el a te országod!” Máskor „förtelmes Hinterland”-ról értekezik, hozzátéve, hogy „a civil csak 45 éven felül ember, különben csak adóalany és kikötési tárgy”. Ugyanitt felveti, hogy megrendelné a családnak az *Új Időket*. OSZK Kézirattár 28. fond, 217. Bajcsy-Zsilinszky Endre Zsilinszky Erzsébethez, 1914–1941. 179. levél. Arad, 1916. jan. 2.

199 „[...] olyan vidéken járunk, ahol az én édesanyám őse is ott röpülhetett Bulcsu úr nyomában, útban a lombard síkság felé, szövetségünk Berengár király megsegítésére.” *Bajcsy-Zsilinszky E.*: Egyetlen út i. m. (90. jz.) 83. Világháborús tapasztalatairól és földreformterve motivációiról: uo. 81–89.

200 Uo. 3.

201 1917 januárjában arról tudósítja szüleit, hogy a dolgozat 25 oldalas harmadik fejezetét befejezte, le is tisztázta. Az utolsó fejezetet 80 oldalasra tervezi. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 68. levél. 1917. dec. 21. Egy hónappal később már gépirót kér otthonra, mert esténként dolgozva kész van az utolsó fejezet egyharmadával. Uo. 69. levél. 1918. jan. 17.

202 Rákosi lapja egy névtelen vezércikkben emlékezik meg az iratról: „Éppen most foglalkozom egy roppant érdekes munka olvasásával. Remélem, a könyv nemsokára meg fog jelenni s fel fogja rázni a magyar lelkeket, mintegy fényt, világosságot, meleget szóró égi tünemény. Többet egyelőre nem mondhatok róla. Ebből a munkából írom ki a következő pár sort: *Egymás alkotó*

Rákosi „elismeréssel fogadta”, személyét pedig külön kiemelte („Rákosi Jenő azt mondta, hogy nekem hivatásom a vezetés”), ami már adalék a későbbi politikus elhivatottságtudatához is.²⁰³ Mivel azonban a kötet nem került elő és a levelezés nem részletezi a tartalmat, csak utólagos visszaemlékezések állnak rendelkezésünkre arról, miről is szólt a mű. Ezek az emlékek nem egészen elfogulatlanok, pontosabban mindig Bajcsy-Zsilinszky adott politikai programjához igazodnak. Sokatmondó tény, hogy először Prónay Pált védve kerül szóba a kézirat 1921-ben, a *Szózat* hasábjain. Zsilinszky Rákosi Jenővel folytatott vitájában mintegy bizonyítékként említi, miszerint ő már 1918 előtt is fajvédő nézeteket vallott.²⁰⁴ Legközelebb 1928-ban tűnik fel az írás. Ebben az időben Bajcsy-Zsilinszky már írja a nemzeti radikalizmus programját, mely eklektikusságával hívta fel magára a figyelmet. Zsilinszky ekkor már úgy emlékszik, hogy a kézirat a „magyar militarizmus és magyar szocializmus” alapjaira építette volna a magyar birodalmat.²⁰⁵ Végül, legrészletesebben kisgazda politikusként eleveníti meg az iratot 1938-ban (fent említett könyvében), immáron egy radikális földreformként mutatva be 1917-es tervezetét. Eszerint Kenéz Béla kötetére alapozva 5000 hold szántó és 10 000 hold erdő birtokmaximummal képzelte el a parasztság megerősítését a „paraszthordáktól” néhány évvel korábban még irtózó fiatalember. Ez az 1918-as, Buza Barna-féle földreformhoz képest kifejezetten szerény, de a késő dualizmus kori korrekciós próbálkozásokhoz, telepítésekhez képest jelentős tervnek mondható.²⁰⁶ Ha pedig saját későbbi elképzeléseihez viszonyítjuk, azt mondhatjuk, hogy a fajvédő párt 15 000 holdas birtokmaximuma e tekintetben visszalépés, ugyanakkor a harmincas években ez az értékhatár Bajcsy-Zsilinszkyknél előbb ezer, majd ötszáz holdra csökken (vagyis a terv radikalizálódik, amennyiben elfogadjuk valósnak 1938-as közlését).²⁰⁷

karját lefogó, egymást halálra kereső magyar urak, nem halljátok? Egy titokzatos óra komoran ketyeg a fejünk fölött és egyre üt és egyre többet üt. És mi még semmit se tettünk, hogy fölkészüljünk az Idők Teljességére!” A sors órája. Budapesti Hírlap 1918. ápr. 27. 1–2.

203 OSZK Kézirattár 28. fond, 216. Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleihez, 1903–1917. 26. levél. Dátum nélkül. A *Budapesti Hírlap*ból látható szerinte, hogy Rákosi „elismeréssel fogadta” munkáját. A levélből kiderül, hogy Zsilinszky járt is Rákosinál, aki „kitüntető szívességgel” fogadta és „egész beszédet tartott” neki a munkáról. „Eredeti és izgató olvasmány”-nak nevezte a kéziratot, mely „hivatott arra, hogy irányt adjon a magyar politikának”. Sőt Rákosi szerint a fiatalember „egy csapásra tekintély” lesz az országban. Zsilinszky bár „meghökkenve” fogadja a laudációt, megerősítették hitében: „a nyomorúság, a sikertelenség sem tudta kiölni belőlem a tudatot, hogy én nem születtem ügyvédek Békéscsabán, sem szolgabírónak Árvában. Remélem rövidesen vége van a hosszú hosszú nyomorúságnak s mindnyájunkra a családban jobb napok virradnak. Ha én valaki leszek az országban, a familia minden tagja valaki lesz.” Mint írja, éppen ezért nem ment mérnöknek.

204 *Zsilinszky Endre*: Pro domo. *Szózat* 1921. aug. 7. 2–3.

205 *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Nemzeti szocializmus vagy szociális nacionalizmus. I. Előörs 1928. márc. 24. 1–3.

206 Vö. *Bartha Ákos*: Utak a földreformhoz és a megvalósult földreform. *Történeti Tanulmányok* 18. = *Acta Universitas Debreceniensis. Series Historica* 62. (2010) 163–181.

207 *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 150–152.

Zsilinszky világháborús levelei nemcsak grandiózus tervekről tudósítanak, de jól példázzák a hazájuktól sok száz kilométerre harcoló, a makrofolyamatoktól elzárt katonák sajátos életvilágát és ennek hosszúra nyúló árnyát. Így eshet meg, hogy 1918 januárjában a huszárhadnagy – készülő könyvét kontextualizálva – ekképp nyilatkozik: „most már csak jó és jobb békéről lehet szó! Az imperializmus chanceai is megnövekedtek: ez kétségtelen. Hiszem, hogy eljön az én időm is.”²⁰⁸ Márciusban a sikeres besszarábiai előrenyomuláson felbuzdulva már egyenesen „pompás határigazítások”-at²⁰⁹ vizionál, júniusban pedig egyrészt kincstári úton szerzett élelmiszert (cukrot, rizst, kávé stb.) küld haza, másrészt atilláját kéri ott-honról (mandzsettával, ingekkel, a szabók számára részletes instrukciókkal), mivel társadalmi életre kíván berendezkedni.²¹⁰ Ezen a frontszakaszon, ilyen hangulatban éri Zsilinszky Endrét az összeomlás, amit mintegy megelőlegez a *Budapesti Hírlapban* „egy szürke katona”²¹¹ aláírással, Tisza István háborús vereséget elismerő képviselőházi beszéde után három nappal megjelenő cikke. Ez az írás azért érdemel külön figyelmet, mert egy jól behatárolható csoport korabeli elveszett illúzióit és életérzését örökítette meg. Zsilinszky a bolgár kilépés után is hisz a „német testvéreink” melletti küzdelemben, és megdöbbenve fogadta Károlyi Mihály és a radikális lapok („szolgalelkű had”) Új Magyarországról, népek önrendelkezéséről, nemzetiségek autonómiájáról szóló híradásait, amit az „ellenségnek való fölkínálkozás”-ként értelmez.²¹² Saját szavai mérhetetlen elkeseredettségről tesznek tanúbizonyságot:

„[...] úgy kellett kikaparni a föld alól elcsigázott, nyomorult vérző testemet: akkor sem éreztem olyan megtiprottnak magamat, mint most itthon. Sem azután soha, a kórházvonat ezernyi jajja, nyöszörgése, drága bajtársak háborodott üvöltései közepett, sem a múltó borzalmi közben, sem a hosszú kórházi szenvedés elhagyatottságában és tehetetlenségé-

208 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 69. levél. 1918. jan. 17.

209 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 70. levél. 1918. márc. 2. Besszarábia. Vö. „Soha nem éltünk ilyen jól a háborúban.” Uo. 71. levél. Besszarábia, 1918. márc. 12.

210 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 72. levél. Odessza, 1918. jún. 2. Zsilinszky fiatalkori leveleiben visszatérő elem az öntudatos pénzkérés a szülőktől, ill. a státuszszimbólum-jellegű költséges külsőségekre (pl. ruházatra) irányuló figyelem.

211 Zsilinszky és politikai környezete a húszas évek elején tudatosan épített a „katona brand”-re. Bethlen István például ekképp ajánlotta az Egységes Párt jelöltjét a derecskei választók figyelmébe: „a parlamentbe közkatonának megnyerni szeretnénk”. A miniszterelnök a derecskei választók között. Bihar Népe 1922. máj. 14. 1. A katonaimázs alapja, hogy a derecskei régióból sok ifjú szolgált a 3. (debreceni) honvéd huszárezredben, amelynek egyik századparancsnoka Zsilinszky volt a háború alatt. Derecskei főkortese (évtizedeken át odaadó híve), Csizmadia Lajos például „mindig vigyázzban állt”, ha vele beszélt. Vö. *Bartha Ákos: Fajvédelem vidéken: Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926)*. In: *Vidéktörténet I.* MTA BTK, Bp., 2016. (megjelenés alatt).

212 Hasonlóan – a külpolitikai helyzetelemzésben is egyezően – vélekedett Gömbös Gyula. *Gyurgyák J.: Magyar fajvédők i. m.* (6. jz.) 108–109.

ben. [...] Mi együgyű katonák konok megátalkodottsággal hittünk a mi elfolyt vérünk megváltó erejében. Minden olyan jól ment! [...] Mi úgy tudtuk, hogy a magyar fajnak világhivatása” van. „Mi úgy tudtuk, hogy a mi nemzetiségeink túlnyomó többségével békében és barátságban élünk egyenlő jogokkal és kötelességekkel, azok a háborúban becsülettel vállalták és viselték a magyar katona nevét, dicsőségét, nehéz sorsát. Mi úgy tudtuk, hogy a magyar nemzeti öntudat a magyar fajból hajtott ugyan ki, de ezer éve sokkal több, mint merő faji önzés, fajfőlötti egyetemességében szuggesztív, integráló erő, mely soha nem szűnt meg hatni e földön, mióta itt magyarok élnek: kultúrárt, tenyészetet, szilárd társadalmi organizációt teremtve széthulló néptöredékek között. [...] S most egyszerre minden oldalról magyar emberektől halljuk, hogy mindez hazugság és agyém.”

Zsilinszky őszintén zavarodottnak tűnik cikkében; egyrészt bizonytalan, hogy érdekes-e egyáltalán hazatérni (végül katonai egysége rendezetten, utasításra vonul vissza Budapestre),²¹³ másrészt a fegyveres ellenállás esélyeit latolgatja. A „szent határokhöz”, a „magyar faj” kulturális és erkölcsi fölényéhez és az egységes magyar politikai nemzet víziójához továbbra is ragaszkodik, és militarista világnézete – személyes tapasztalataiból következően – kiegészül a tördőfés-legenda magjával („veretlenek vagyunk”). Ugyanakkor későbbi írásait tekintve meglepő módon valamiféle „igényösszevonás”-on gondolkodik, mivel „én is látom, hogy Nagymagyarország ábrándját el kell temetni”.²¹⁴ Furcsa mód ez az „ábránd” nagyon hamar viszsztatért írásaiban és megmásíthatatlan talpköve lett eszmerendszerének, egészen az újabb világháborús összeomlásig.²¹⁵

* * *

Mint tudjuk, a történeti források esetében néha a hallgatás is beszédes.²¹⁶ Zsilinszky Endre már 1918 előtt jelentékenyen mondható írásbeli munkásságában, publikációiban és fennmaradt – tekintélyes, mégis töredékes – hagyatékában különösen két téma tabusítása feltűnő. Egyrészt szinte semmit sem tudhatunk meg személyes viszonyáról félszlovák származásával kapcsolatban, másrészt az Áchim-ügy sem kerül elő semmilyen vonatkozásban. Utóbbi esetben a csöndet később megtörő

213 Ennek hatását Zsilinszky nézeteire kiemeli: *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 132–133.

214 Egy katona levele. Budapesti Hírlap 1918. okt. 20. 1–2. („Egy szürke katona”).

215 Vö. *Bartha Ákos*: „Organikus rend” az „önvédelmi övezet”-ben: Bajcsy-Zsilinszky Endre birodalmi regionalizmusa. *Kommentár* (2016) 3. sz. (megjelenés alatt).

216 Vö. *Kisantal Tamás*: Történetírás és pszichoanalízis, avagy a történetírás mint pszichoanalízis. Freud és Certeau szövegei elé. *Aetas* 21. (2006) 1. sz. 137.

hangokra adott apatikus²¹⁷ vagy éppen agresszív válaszok²¹⁸ belső feszültségről árulkodnak, ami egy gyilkossági vád esetében érthető is, jóllehet ő erre a konfliktusra alapvetően a családján esett sérelem szemszögéből tekintett, vagyis „becsületbeli önvédelem”-ként (*Ehrennotwehr*) fogta fel az eseményt.²¹⁹ Ebben Áchimmal kapcsolatos tapasztalatai és hallomásai is szerepet játszhattak.²²⁰ Amennyire írásaiból tudható, apai származása sohasem vált személyes²²¹ vagy narratív identitásának²²² szerves részévé, holott külpolitikai tájékozódása a II. világháború alatt bőven adhatott volna erre alkalmat. A környező nemzeteknek szóló ideológiai ajánlata, vagyis a népek békés együttélését keretező, megreformált Szent István-i birodalom víziója²²³ mellett jól lehetett volna érvelni családi háttérének közép-európai történeteivel. Bajcsy-Zsilinszky azonban egyértelműen fogalmazott: „anyai ágon honfoglaló őseim révén beleszülettem, apai ágon szláv elődeim vére-

217 Dobi István visszaemlékezése szerint egyszer, a harmincas évek végén társaságban arról elmélkedett, kezét foghatnak-e ők, kiszagdapártiak Bajcsy-Zsilinszkyvel. („Elfeledhetjük-e Áchim vérért?”) Dobi néhány hét múlva személyesen is megismerkedett jól értesült politikustársával. „Kézfogás után szomorkásan azt mondta, ha szükségét érzem, *megmoshatom a kezem*, megért engem. A tekintetén láttam, nagy teher lehet szegénynek a lelkén az Áchim-ügy, alighanem sokat tépelődik miatta, de meg nem történtté már nem teheti.” Idézi: *Dernői Kocsis L.*: i. m. (164. jz.) 11. (Kiemelés az eredetiben.)

218 Erre nemcsak az Áchimot felemlető képviselők párbajkihívásai, de Kodolányi visszaemlékezése is jó példa, aki második találkozásukkor nekiszegelte a kérdést: „mondja el négyszemközt és hitelesen Áchim halálának körülményeit”, benne szerepével. „Erre Bajcsy-Zsilinszky hosszasan maga elé nézett, és fojtott hangon, de néha indulatosan kipirulva és »Krisztusát!« felkiáltásokkal az asztalra csapva, elmondta Áchim megöletésének azt a történetét, amit később egy terjedelmes levélben ő maga írt meg Németh Imrének.” *Kodolányi János*: Az utolsó romantikus. In: *Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről* i. m. (4. jz.) 128–129.

219 „De elgondolhatjátok, hogy egy olyan természet, amelyen én is vagyok, aki nem nagyon termettem sem megalázkodásra, sem megaláztatásra, a politikai dolgoktól függetlenül is, öcsémmel együtt nem nyelhetjük le szeretett és tiszta életű Édesapám meggyaláztatását.” 1937-es levelét idézi: *Németh I.*: i. m. (170. jz.) 227.

220 Áchim nem volt rest kifigurázni a párbaj úri intézményét, ha hihetünk a dicséretével („valóságos politikai zseni”) egyébként nem fukarkodó csabai ellenlábásának. „Érdekes az az eset, amikor egy békéscsabai ügyvéd kihívta őt [Áchimot] párbajra s ő a kihívásra azzal felelt, hogy a kocsiján végigment a városon, jobbján és balján két marcona alak ült, mindegyik vasvillát tartott kezében és pedig abban az állapotban, ahogy azokat a ganajos kupacból kihúzták. A népnek, amely előtt a párbaj intézménye egyáltalán nem volt rokonszenves, természetesen tetszett az elégtételadásnak ez a módja: a segédek és a párbajra kész fegyverek.” *Szeberényi L. Zs.*: A parasztság története i. m. (17. jz.) 264–265. Molnár József szerint az Áchim-ügy „rendezésének” szokatlan módját épp azért választották, mert „Áchimmel nem lehetett párbajozni”. *Molnár J.*: i. m. (38. jz.) 430. Id. Zsilinszky Endre is ekképp nyilatkozott az eset után, kiemelve, hogy fiai nem találtak közvetítést vállaló segédeket Csabán. Idézi: *Tibori J.*: Agrárszocializmus i. m. (155. jz.) 450.

221 Az identitás fogalmának tudománytörténetéhez: *Gyáni Gábor*: Nép, nemzet, zsidó. Kalligram, Pozsony, 2013. 234–239.

222 A saját szövegek által teremtett ékonstrukciókhoz: *Paul Ricoeur*: A narratív azonosság. In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János–Thomka Beáta. Kijarat, Bp., 2001. 24.

223 Vö. *Bartha Ákos*: From Myths to Reality: the Regionalism of Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886–1944). In: *National Identities in Central Europe in the Light of Changing European Geopolitics 1918–1948*. ibidem Verlag, London, 2016. (megjelenés alatt).

vel beleolvadtam” a magyarságba.²²⁴ Ráadásul élete végéig nem tudott elszakadni az európai hivatással rendelkező „magyar faj” – keleti eredetéből és „dunavölgyi elsősültségeből” levezetett – kulturális és államszervező felsőbbrendűségének téziséstől, valamint a „törzsökös magyarság” elképzelt közösségétől.²²⁵ A világháború, valamint a forradalmak egyéni tapasztalattörténete – későbbi fajvédő társaihoz hasonlóan – kétségkívül radikalizálta Zsilinszky Endre egyébként is temperamentumos személyiségét és politikai krédóját. Kérdés, hogy ez a politika mennyiben radikalizálódott 1919-ben vagy mennyiben vált csupán hangosabbá az országos politikába történő belépés által. A dandyskedő, inkább érdeklődő, mintsem szorgalmas,²²⁶ folyamatosan pénzszerűvel küzdő fiatalember környezete már Kolozsvárott sem lehetett teljesen mentes például az antiszemitizmustól, ahogyan arról egy 1908-ban neki címzett levélből értesülhetünk.²²⁷ Tőle először 1904-ben – szintén egyetemi éve alatt – olvashatunk zsidókról: „Csupa zsidó az első colloguáló gárda; majd meglátom, hogy állják annak a gögös, imponálóan gögös rómainak a hiúz-tekintetét” – írja.²²⁸ Németországban, ahol kialakult a militarizmus iránti rajongása és az erős szociális állam iránti vágyódása, bár szarkasztikus csipkelődés kíséretében, de elismerően ír a környezetében szép számmal fellelhető zsidók szorgalmáról, tehetségéről.²²⁹ Ez a kétes elismerés nem változik a később-

224 *Bajcsy-Zsilinszky Endre*: Német világ Magyarországon. Korunk Szava, Bp., 1937. 4.

225 Jóllehet, politikai hitvallásának komolyságát veszélyeztető családi múltja miatt magyarázkodásokra kényszerült. Egyik ilyen (1938-as) cikkét idézi: *Gyurgyák J.*: Magyar fajvédők i. m. (6. jz.) 148–149.

226 Heidelbergben önkritikusan arról ír, hogy „türelmetlen s eredetileg meglehetősen lusta természetű gyerek vagyok”. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 31. levél. Heidelberg, 1907. máj. 31. Nem cáfolja vallomását az apja által hipochondriának vélt betegségére felírt balatonfüredi kúrja, ahonnan azért ír keveset haza, mert a sok sportolástól nehéz lett a keze. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 40. levél. Balatonfüred, 1909. aug. 31. Fiatalkori viszonylagos érdektelenségét Szekffünek írt levelében is megerősíti: „ezekben az években [az egyetem alatt] aránylag kevés könyvet olvastam”. Bajcsy-Zsilinszky. Írások tőle és róla i. m. (2. jz.) 21. A harmincas éveibe lépő fiatalember ugyanakkor már bánja restségét: „Én, aki régebben, a háború előtt annyit unatkoztam s annyi jó időt eltöltöttem haszontalansággal [...]” OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 69. levél. 1918. jan. 17. Zsilinszky későbbi hajszás életvitele közismert, olvasmányairól hagyatéka tanúskodik.

227 „Hej Balogh Artúr, Kosztolányi és Somló / a te elméd magasröptű észbontó! / Jobb volna ha a nyúlboért még árulnád / S nem pedig a szegény embert kínoznád.” OSZK Kézirattár 28. fond, 233. Levelezőlap Kolozsvárról. 1908. szept. 30. (Kosztolányi szerepeltetése ebben a kontextusban tévedés lehet – amennyiben az Édes Anna szerzőjéről van szó.)

228 OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 10. levél. Kolozsvár, 1904. dec. 5. Két évvel később „jordán”-nak titulálja egyik zsidó származású csoporttársát. OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 25. levél. 1906. máj. 23.

229 „A szociálpolitikus és a szociáлизmus előadója tökéletes számár. [...] Persze Eulenburg úr zsidó s így bizonyára roppant élelmes ember. Már a kinézete is olyan mint egy ostoba bohóc.” OSZK Kézirattár 28. fond, 178. Ifj. Zsilinszky Endre szüleihez, 1900–1918. 30. levél. Lipcse, 1907. márc. 2. „Elnézem sokszor a könyvtárban ezeket a németeket, s még inkább az orosz zsidókat, micsoda eget vívó energiát fejtenek azok ki [...] tanulnak, tanulnak szünet nélkül [...] század-

biek során sem, hiszen még az egyik legvitriolosabban antiszemita pamfletje is pozitívan szól a zsidóság szellemi képességeiről (és a magyarság renyhességéről).²³⁰ Zsilinszky kaszányai afférjának részletes bemutatása egyrészt rávilágított az anyagi gondokkal küzdő család még mindig komoly kapcsolati tőkájére, másrészt a levelezés alapján képet kaphatunk a fiatalember formálódó világnézetéről is. Az idézett megjegyzések határozott demokráciaellenességről és antiszemitizmusról tanúskodnak, vagyis a közkeletű vélekedéssel szemben ezek a nézetek nem 1919-től datálhatóak.²³¹ Mint láthattuk, a nyomok legalábbis a bécsi kaszányaéletig vezetnek, bár – még nem átpolitizált – zsidóellenességét csupán privát levelezésében vállalta ebben az időszakban. Az sem elhanyagolható szempont, hogy ifj. Zsilinszky Endre 28 éves korára, vagyis 1914-re már „két, társadalompszichológiailag katarikus élményt” is átélt: „a felemelkedés és a lecsúszás élményét”.²³² Ám a faji ideológia sem csupán a világháború és a forradalmak hozadéka, hanem egy olyan korábbi, olvasmányélményekből és ezeken szelektíven átszűrt tapasztalatokból összegyűrt képzet, amely már a világháború előestéjén képes volt szinte kész értelmezési keretet nyújtani. Az 1914–1918 közti időszak ezeket a kész elemeket, összefüggéseket egészíthette ki a már Németországban érdeklődéssel figyelt szociális kérdés egyik honi gyújtópontjával, a parasztkérdéssel. Zsilinszky Endre 1919-től datálható politikai fajvédelme a „patkányforradalmak” etnicizált mesternarratívájával és a történelmi magyar állam szétesésének traumatikus – vagy inkább tragikus²³³ – tapasztalattörténetével vált teljessé, ami azonban már nem csupán ideológiaként, hanem cselekvő politikai erőként dinamizálta a fenti gyűlékony elegyet.

részével sem rendelkezem az oroszok és németek tanulási energiájának.” Uo. 32. levél. Heidelberg, 1907. júl. 12.

230 *Zsilinszky E.*: Nemzeti újjászületés és a sajtó i. m. (105. jz.)

231 Borsi József szerint már az egyetemi évek alatt „feltűnnek olyan momentumok is, amelyek egyenesen vezetnek az I. világháború idejének németbarát, militarista, a forradalmakat elutasító, majd az ellenforradalom keresztény kurzusának antiszemita, fajvédő Zsilinszkyjéhez”. *Borsi J.*: Egyetemi évek i. m. (60. jz.) 49. Az antiszemitizmus kapcsán a kulcs azonban aligha az egyetemi években keresendő, hiszen Zsilinszky ekkori megnyilvánulásai még – az általa később megvetett – Jászi Oszkár korabeli (ön)ostorozó zsidókritikájának szintjét sem érték el. Vö. *Litván György*: Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In: A holokauszt Magyarországon európai perspektívában. Szerk. Molnár Judit. Balassi, Bp., 2005. 45–54. Domokos csupán sejteti a zsidóellenességet arról értekezvén, hogy Zsilinszky „fintorgott” a legjobb csabai vívó (Fischer Salamon) neve hallatán 1910-ben. *Domokos J.*: Áchim i. m. (20. jz.) 276.

232 Könyv Bajcsy-Zsilinszky Endréről i. m. (34. jz.)

233 A traumafogalom történettudományi használatának parttalanságára figyelmeztet: *Kovács Éva*: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall* 16. (2015) 82–107.

ÁKOS BARTHA

THE POLITICAL SOCIALIZATION OF ENDRE BAJCSY-ZSILINSZKY
AND HIS IDEOLOGICAL PORTRAIT PRIOR TO 1919

The majority of more important Hungarian settlements have at least one street bearing the name of Endre Bajcsy-Zsilinszky (1886–1944). The name is accordingly widely known, and the politician-publicist, of mixed Hungarian and Slovak origins, executed by the Hungarian fascists, belongs, despite his zigzagged career, to that tiny group of interwar politicians whose basically positive reputation has remained unshaken to this very day. This unusual stability can of course not be separated from the tragic end of his life. Yet by dropping this particular perspective, and interpreting instead each period of his career in its own specific context, one confronts virtually all the problems of Hungarian social and ideological history (nationalism, noble *déclassement*, agrarian and Jewish problems, assimilation, political radicalism etc.)

In the present study I focus on the pre-1919 career of Bajcsy-Zsilinszky, trying to identify those early influences which decisively shaped various sections of his later political life. It is from this perspective that I explore the family background in Békés county, the secondary school years at Békéscsaba, and the university training at Kolozsvár (today Cluj, Romania) and in Germany. Of course, the notorious event of the violent death of the peasant politician András L. Áchim (1911) cannot be skipped over in this context, but alongside the Áchim–Zsilinszky conflict, which has been reconstructed frequently but tendentiously (pro and contra), the author also examines in detail a hitherto unresearched disciplinary procedure from 1909, which could only be settled through the intervention of Károly Khuen-Héderváry, Géza Fejérváry and István Tisza, and sheds important light on the character of young Endre Zsilinszky. Of equal importance was the two years spent in the administration of Árva county (1912–1914), and the publication possibilities offered by Jenő Rákosi on the pages of the *Budapesti Hírlap*. Finally, the study analyses the controversial individual experiences of the First World War, and the shocking influence of the final collapse, with a special regard to the racial ideology of Zsilinszky, which, gradually taking shape in the course of the preceding years, had become crystallized by the time of revolutions.

The study is based on the Bajcsy-Zsilinszky papers now kept in the Manuscript Department of the Hungarian National Library, and archival documents preserved in Hungarian (National Archives, Archives of the Institute for Political History, Institute for the Research of Post-Communist Transition, Library of the Hungarian Academy of Sciences) and foreign collections (Austrian National Archives). The publicistic and individual volumes written by Bajcsy-Zsilinszky were also relied on, and so were parliamentary documents, memoirs and the results of the relevant scholarly literature.

CONTENTS

STUDIES

- Pál Fodor–Szabolcs Varga: Miklós Zrínyi and Süleyman's Death 181
- Ákos Bartha: The Political Socialization of Endre Bajcsy-Zsilinszky and his Ideological Portrait prior to 1919 203

WORKSHOP

- Tibor Szócs: Whose Man? The Relationship between the Judge Royal and Vice-Judge Royal in the Second Part of the 13th Century 245
- Bálint Lakatos: György Dózsa, Jean Hannart and the „Cegléd Manifesto”. Three New Sources on the Events of the 1514 Hungarian Peasant War 277
- Krisztián Bodnár: „... Who Will Be Constrained by the Burden of Responsibility, Your Respectable Lordship Certainly Knows Well”. Lajos Kossuth and the Collective Resignation of the Sátoraljaújhely Cholera Committee in 1831 303

DOCUMENTS

- Gusztáv D. Kecskés: A Confidential Report about the Weakening Rival: NATO Experts on the Transforming Soviet Bloc (November 1989) 315

DEBATE

- Gábor Kármán: Pax and pacificatio. An Attempt to Clarify Terminology for a Better Understanding of the Relationship between the Kingdom of Hungary and the Principality of Transylvania 341

E számunk szerzői

BARTHA ÁKOS PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • BODNÁR KRISZTIÁN PhD-hallgató (Debreceni Egyetem) • FODOR PÁL, az MTA doktora, főigazgató (MTA BTK) • KÁRMÁN GÁBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • KECSKÉS D. GUSZTÁV PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • LAKATOS BÁLINT PhD, tud. munkatárs (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • SZÓCS TIBOR PhD, tud. munkatárs (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • VARGA SZABOLCS PhD, főiskolai docens (Pécsi Hittudományi Főiskola)

HIM = Hadtörténeti Intézet és Múzeum

MOL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont

SZTE = Szegedi Tudományegyetem

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható